

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ**

**Π.Μ.Σ.: ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ: Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ**

Διπλωματική εργασία

**Ο γλωσσικός σεξισμός στο βιβλίο της Νεοελληνικής
Γλώσσας της Α' Γυμνασίου**

Χαχοπούλου Κωνσταντίνα

Επιβλέπων καθηγητής: Κωνσταντίνος Δ. Ντίνας, Καθηγητής, ΠΤΝ, Πανεπιστήμιο
Δυτικής Μακεδονίας

Βαθμολογήτριες: Μαρία Γεωργάλου, Επ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής
Μακεδονίας

Ελισάβετ Χλαπουτάκη, Δρ Γλωσσολογίας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Απρίλιος, 2024

Copyright © Ονοματεπώνυμο, 2015.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved. Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και μόνο.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	5
Περίληψη	6
Abstract.....	7
1. Εισαγωγή	8
A. Θεωρητικό μέρος	
2. Η θέση της γυναίκας εν γένει και η σχέση της με το ανδρικό φύλο	11
2.1. Η γυναίκα και η ιδιότητα του πολίτη	12
3. Γυναίκα και εκπαίδευση.....	13
3.1. Η γυναίκα ως μαθήτρια τον 19 ^ο αιώνα	14
3.2. Η γυναίκα ως μαθήτρια τον 20 ^ο αιώνα	15
3.3. Η γυναίκα ως μαθήτρια τον 21 ^ο αιώνα	16
4. Η γυναίκα στον χώρο της εργασίας.....	17
5. Ο αποκλεισμός των γυναικών από την ιστοριογραφία.....	19
6. Οι απαρχές του φεμινισμού	20
6.1. Ο φεμινισμός στην Ελλάδα-19 ^ο ς αιώνας.....	21
6.2. Ο φεμινισμός τον 20 ^ο αιώνα	21
6.3. Ο φεμινισμός τον 21 ^ο αιώνα	22
7. Γλώσσα.....	23
7.1. Γλώσσα και κοινωνία.....	24
7.2. Γλώσσα και ιδεολογία.....	25
7.3. Γλώσσα και εξουσία	26
7.4. Γλώσσα και φύλο	27
7.4.1. Η γλωσσική συμπεριφορά των φύλων ως ενήλικες.....	29
7.4.2. Η κυριαρχία του αρσενικού φύλου στη γλώσσα.....	31
7.5. Αίτια της διαφοράς στη γλωσσική χρήση και συμπεριφορά των φύλων	35
8. Το φύλο	36

8.1. Κοινωνικό – βιολογικό φύλο	37
9. Τρόποι αντιμετώπισης γλωσσικού σεξισμού.....	40
B. Πρακτικό μέρος	
1. Ερευνητικό ερώτημα	42
2. Μεθοδολογία έρευνας	43
3. Συμπεράσματα.....	74
Βιβλιογραφία	77

Ευχαριστίες

Κατά την εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας, κάποιοι άνθρωποι ήταν αρωγοί σε αυτό το δύσκολο έργο, που κλήθηκα να υλοποιήσω. Νιώθω, λοιπόν, την ανάγκη να τους ευχαριστήσω έναν έναν προσωπικά.

Θα ξεκινήσω με τον επιβλέποντα και καθηγητή, κύριο Κωνσταντίνο Ντίνα, τον οποίο εκτιμώ και θαυμάζω απεριόριστα. Θα ήθελα να τον ευχαριστήσω θερμά για την αμέριστη υποστήριξη, την καθοδήγηση και τις πολύτιμες συμβουλές, που μοιράστηκε μαζί μου. Χωρίς τις γνώσεις του και την ενθάρρυνσή του δε θα ήταν τίποτα το ίδιο.

Οφείλω, τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ στην οικογένειά μου, τους γονείς μου και τον αδερφό μου, για την υπομονή, την εμπιστοσύνη και ιδίως για την ψυχολογική τους υποστήριξη, που ήταν πολύ σημαντική στον δύσκολο αυτόν αγώνα.

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία μελετάμε σε βάθος το σχολικό βιβλίο της *Νεοελληνικής Γλώσσας* της Α' Γυμνασίου και το αντίστοιχο τετράδιο εργασιών, επιχειρώντας να ανιχνεύσουμε και να αποτυπώσουμε στοιχεία γλωσσικού σεξισμού, την ανάδειξη και κυριαρχία του αρσενικού γένους στη γλώσσα εν γένει. Παράλληλα καταγράφουμε την εσκεμμένη απουσία ή ελάχιστη παρουσία του θηλυκού γένους, καθώς και τις προσπάθειες υπέρβασης της γλωσσικής ανισότητας. Για να καταστεί σαφές το φαινόμενο του γλωσσικού σεξισμού, η αφητηρία της εν λόγω εργασίας είναι η θέση της γυναίκας στην κοινωνία, ενώ γίνονται αναφορές στη σχέση της γλώσσας με την κοινωνία και το φύλο και της γλώσσας με την εξουσία και τις ιδεολογίες. Ακολουθως εξηγούμε τη σημασία του φύλου, παραθέτοντας και την νέα οπτική του, αλλά και τη διάκριση κοινωνικού και βιολογικού φύλου. Ακόμη, σημειώνουμε τη διαφορετική γλωσσική συμπεριφορά των φύλων και την αιτιολογούμε, ενώ δε λείπουν οι προτάσεις για τη σταδιακή εξάλειψη του γλωσσικού σεξισμού. Όσον αφορά στο ερευνητικό κομμάτι, διεξάγουμε ποσοτική έρευνα, για την αριθμητική καταγραφή των περιπτώσεων γλωσσικού σεξισμού, και ποιοτική για την ερμηνεία αυτών, σημειώνοντας το αντίκτυπό τους κοινωνικά. Τέλος, καταλήγουμε σε συγκεκριμένα συμπεράσματα, που απορρέουν από την έρευνα, και παραθέτουμε τις σκέψεις μας εν σχέσει με το φαινόμενο του γλωσσικού σεξισμού.

Λέξεις κλειδιά: γλώσσα, φύλο, γλωσσικός σεξισμός, σχολικά εγχειρίδια

Summary

In this paper we study in depth the textbook of *Modern Greek Language* of the 1st grade and the corresponding workbook, attempting to detect and reflect elements of linguistic sexism, the emergence and dominance of the masculine gender in language in general. At the same time, we document the deliberate absence or minimal presence of the feminine gender, as well as the attempts to overcome linguistic inequality. To make the phenomenon of linguistic sexism clear, the starting point of this paper is the position of women in society, and references are made to the relationship between language and society and gender and language and power and ideologies. We then explain the meaning of gender, citing both the new perspective on gender and the distinction between social and biological gender. Furthermore, we note the different linguistic behaviour of the sexes and give reasons for it, not forgetting the proposals for the gradual elimination of linguistic sexism. As for the research part, we conduct quantitative research, to quantify the number of cases of linguistic sexism, and qualitative research to interpret them, noting their impact socially. Finally, we come to specific conclusions, resulting from the research, and present our thoughts in relation to the phenomenon of linguistic sexism.

Key words: language, gender, linguistic sexism, textbooks

Εισαγωγή

Η έμφυλη διάκριση είναι ένα φαινόμενο βαθιά ριζωμένο στον χρόνο, με τα πρώτα δείγματά του να γίνονται φανερά ήδη από την αρχαιότητα. Αυτός ο διαχωρισμός αφορά κυρίως το γυναικείο φύλο, το οποίο υφίσταται περιορισμούς σε όλους τους τομείς της ζωής και υποβαθμίζεται διαρκώς η υπόσταση και η δράση του. Πρόκειται για τον λεγόμενο *σεξισμό*, το σύνολο των προκαταλήψεων και συμπεριφορών, που πηγάζουν από την δυϊστική ιδεολογία που βασίζεται στον διαχωρισμό των φύλων σε αρσενικό και θηλυκό και οι οποίες θεωρούν το ένα εκ των δύο φύλων βιολογικά, ηθικά, διανοητικά και πνευματικά υποδεέστερο του άλλου (Ντόκου, χ.χ.). Για τη Spender η κυρίαρχη ομάδα είναι οι άνδρες. Αυτοί δημιούργησαν τον κόσμο, κατασκεύασαν τον σεξισμό και ανέπτυξαν μια γλώσσα που τους συμφέρει. Παρήγαγαν γλώσσα, σκέψη και πραγματικότητα, με τη γυναίκα να έχει έναν μικρό ρόλο (Sunderland, 2006).

Φυσικά, η επιβολή του αρσενικού με τον παράλληλο παραγκωνισμό της γυναίκας μαρτυρά τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των φύλων, με τους άνδρες να πρωταγωνιστούν και να κρατούν τα ηνία. Οι σχέσεις εξουσίας καθορίζουν ποιος μπορεί να πει κάτι και ποιος μπορεί να γράψει κάτι (Wardhaugh, 2006). Θα μπορούσαμε εύλογα να ισχυριστούμε ότι η γλώσσα θεωρείται ίσως το πρωταρχικό μέσο κοινωνικού ελέγχου και εξουσίας και ότι η εξουσία είναι ισοδύναμη με την ύπαρξη του λόγου (Fairclough), αφού ο τελευταίος έχει τη δύναμη να κατευθύνει τη σκέψη των ανθρώπων (Αρχάκης & Κονδύλη, 2011). Οι σχέσεις εξουσίας είναι άμεσα συνδεδεμένες με τις ιδεολογίες. Οι τελευταίες ενσωματώνονται σε συγκεκριμένες συμβάσεις και η φύση αυτών εξαρτάται από τις σχέσεις εξουσίας που είναι η βάση των συμβάσεων. Αποτελούν μέσο νομιμοποίησης των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων και διαφορών εξουσίας, μέσα από την επανάληψη συνηθισμένων, οικείων τρόπων συμπεριφοράς που θεωρούν δεδομένες αυτές τις σχέσεις και τις διαφορές ισχύος. Οι ιδεολογίες συνδέονται στενά με τη γλώσσα, γιατί η χρήση της είναι η πιο κοινή μορφή κοινωνικής συμπεριφοράς. Αυτές μεταδίδονται και οικειοποιούνται μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο είναι ένας πολιτικός τρόπος διατήρησης ή τροποποίησης των λόγων και των εξουσιών (Fairclough, 1984).

Ο σεξισμός εκδηλώνεται άμεσα μέσα από τις διακρίσεις, δρα όμως και έμμεσα ή κεκαλυμμένα μέσω της ανθρώπινης έκφρασης, του λόγου, ο οποίος θεωρείται

φαλλογοκεντρικός για τις Γαλλίδες φεμινίστριες (Ντόκου, χ.χ.). Οι γυναίκες βιώνουν γλωσσικά τη διάκριση με δύο τρόπους: στον τρόπο που διδάσκονται να χρησιμοποιούν τη γλώσσα και στον τρόπο που τις αντιμετωπίζει η γενική χρήση της γλώσσας. Και οι δύο τείνουν να υποβιβάζουν τις γυναίκες σε υποτελείς λειτουργίες, σεξουαλικού αντικειμένου ή υπηρέτριας (Lakoff, 1973). Όπως διατείνονται αρκετοί ειδήμονες που ασχολούνται με τη γλώσσα, η τελευταία «δεν είναι αθώα», διότι εκφράζει και επηρεάζει τις κοινωνικές σχέσεις (Φραγκουδάκη, 1987α, σ. 23). Κατά την καθημερινή μας επικοινωνία παρατηρείται η πρόταξη του αρσενικού φύλου με την παράλληλη υποτίμηση του γυναικείου, ο λεγόμενος «γλωσσικός σεξισμός», η αντανάκλαση των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας μεταξύ των φύλων στον λόγο, ο οποίος ήταν στο επίκεντρο των πρώτων ερευνών για τη σχέση γλώσσας και φύλου (Παυλίδου, Καπελλίδη, & Καραφώτη, 2015). Στις μέρες μας εξακολουθεί να υφίσταται ο έντονα σεξιστικός λόγος που ορίζει τη διαφορά των φύλων, τη βιολογική και την κοινωνική αρσενική και θηλυκή υπόσταση, και που εκθειάζει καθετί αρσενικό, αφού οι κοινωνικές ομάδες δεν έχουν εξοικειωθεί με τις ιδέες περί ισότητας (Litosseliti, 2006). Η Άννα Φραγκουδάκη σε δημοσιεύσεις της διατείνεται ότι η γλώσσα μας είναι βαθιά επηρεασμένη από την ιδεολογία της ανισότητας των φύλων. Οι ίδιες οι λέξεις και το νόημά τους, το συντακτικό, η γραμματική, έχουν αρσενική ταυτότητα. Εφόσον το αρσενικό είναι το φύλο που επικρατεί κοινωνικά, αυτό θα επικρατεί και στη γλώσσα (Μενεγάκη & Ευθυμίου, 2009). Αν ανατρέξουμε και στο λεξικό, θα διαπιστώσουμε ότι κάποιες λέξεις, έχουν άλλη σημασία για τον άνδρα, άλλη για τη γυναίκα, διαφορά που συνδέεται με τους διαφορετικούς ρόλους των φύλων στην κοινωνία (Lakoff, 1973). Αν μελετήσουμε τη σημασία των λέξεων για τον άντρα, θα διαπιστώσουμε ότι -αν όχι όλες- οι περισσότερες έχουν θετικό πρόσημο. Οι λέξεις που σημαίνουν «γίνομαι», «είμαι» και «φέρομαι σαν» άντρας είναι σημασιολογικά θετικές, χωρίς να προσβάλλουν την ανδρική φύση («ανδρώνομαι», «ανδρισμός» και «αρρενωπότητα», «ανδρικός» κλπ.) (Φραγκουδάκη, 1987β). Να σημειωθεί ότι για τις γυναίκες δεν υπάρχουν λέξεις που να αντανakλούν τη γυναικεία ιδιότητα και συμπεριφορά, αλλά περιγράφουν αρνητικά τους άντρες. Το ρήμα «απογυναικώνομαι» και το συνώνυμο του «εκθηλύνομαι», που αναφέρεται στον άντρα, έχει τη σημασία του «αποχτάω τα μειωτικά του ανδρισμού γυναικεία χαρακτηριστικά». Στο αντιλεξικό του Βοσταντζόγλου το επίθετο «γυναικείος» σημαίνει «γυναικοπρεπής» και «άνανδρος», ενώ η λέξη «θηλυπρέπεια» παραπέμπει στα λήμματα «μαλθακότης» και «δειλία» (Φραγκουδάκη, 1987β).

Αν και γίνονται αξιολογες προσπάθειες για την ισότητα των φύλων, δεν πραγματοποιούνται αντίστοιχες και σε επίπεδο γλώσσας (Φραγκουδάκη, 1987β). Φεμινίστριες, όπως η Spender (1990), πιστεύουν ότι η γλώσσα είναι τεχνητή, με τους αρσενικούς τύπους να θεωρούνται ως ο κανόνας και τους θηλυκούς ως οι αποκλίνοντες (Litosseliti, 2006). Η γλώσσα εκφράζει την ανισότητα και τη βία στις κοινωνικές σχέσεις αντρών και γυναικών, αποτυπώνοντας τις ιδέες που κυριαρχούν στην κοινωνία (Φραγκουδάκη, 1987β), αφού η πρώτη καθρεφτίζει έμμεσα τον κόσμο και την ιστορία, καθώς είναι αντανάκλαση της γλωσσικής δραστηριότητας, που με τη σειρά της είναι αντανάκλαση του κόσμου (Αρχάκης & Κονδύλη, 2011). Ωστόσο, η γλώσσα επιδρά στις ιδέες και τις διαμορφώνει, (Φραγκουδάκη, 1987β), γεγονός που ενθαρρύνει την εφαρμογή της γλωσσικής μεταρρύθμισης για την ανάδειξη της γυναικείας ύπαρξης και την επίτευξη της γλωσσικής ισότητας.

2. Η θέση της γυναίκας και η σχέση της με το ανδρικό φύλο

Ως αφετηρία, για την πλήρη κατανόηση των αιτιών του γλωσσικού σεξισμού, θα ορίσουμε τη θέση της γυναίκας και τη σχέση της με τον άνδρα. Το ζήτημα της υποβάθμισης του γυναικείου φύλου είναι αδιαμφισβήτητο γνωστό και δε θα μπορούσε να απουσιάζει από την εν λόγω έρευνα που διεξάγουμε. Ο περιορισμός της γυναίκας σε κοινωνικό επίπεδο και η «εμμονή» για την αέναη αμφισβήτηση των δυνατοτήτων της δεν αποτελεί πρόσφατο γεγονός, αλλά έχει τις ρίζες του ήδη στην αρχαιότητα. Ανέκαθεν αντιμετωπιζόταν ως υποδεέστερη, αφού παρουσιαζόταν ως υπηρέτρια και υποταγμένη στον άνδρα και της στερούνταν η πρόσβαση σε θέσεις κύρους και εξουσίας, που οφειλόταν στην απουσία μόρφωσης και πνευματικής καλλιέργειας (Μακρή-Τσιλιπάκου, 2010). Οι γυναίκες σε όλες τις περιόδους της ανθρώπινης ιστορίας, εργάζονταν σκληρά εντός και εκτός σπιτιού αμισθί, γεγονός που τις καθιστούσε οικονομικά εξαρτημένες. Η αναγνώριση των δικαιωμάτων τους καθυστέρησε αρκετά, αφού απέκτησαν τα πολιτικά τους δικαιώματα το 1952, ενώ το Σύνταγμα του 1975 κατοχύρωσε την ισότητα ανάμεσα στα φύλα σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής (Αθανασιάδου, 2002).

Αν και η ιδιωτική και δημόσια ζωή των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών άλλαξε άρδην λόγω των εξελίξεων που ακολούθησαν, η σχέση ανάμεσα στα δύο φύλα παρέμεινε άνιση ακόμα και τον 21ο αιώνα που ζούμε. Στην Ελλάδα, το δικαίωμα

ψήφου στις γυναίκες δόθηκε το 1952. Εκείνο το έτος ψηφίστηκε η διεθνής σύμβαση του Ο.Η.Ε. για τα ίσα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών και την ίση πρόσβαση σε όλα τα δημόσια λειτουργήματα, την οποία αναγκαστικά ακολούθησε και η χώρα μας (Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, 1998, όπ. αναφ. στο Αθανασιάδου, 2002). Παρά τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν προς όφελος των γυναικών, η θέση της γυναίκας κοινωνικά δε σημείωσε καμία ουσιαστική αλλαγή. Τη δεκαετία του 1970, η γυναίκα περιορίζεται στον χώρο της εργασίας, αφού ασκεί κάποια συγκεκριμένα επαγγέλματα, χωρίς να της δίνεται η δυνατότητα να διεκδικήσει ανώτερες ιεραρχικά θέσεις. Ακόμη και στις μέρες μας η οπισθοδρομική άποψη για τον ρόλο της γυναίκας που είναι συνδεδεμένη με την ευθύνη του νοικοκυριού και της ανατροφής των παιδιών, δεν έχει καταρριφθεί (Παυλάκου, 1991, όπ. αναφ. στο Αθανασιάδου, 2002).

2.1. Η γυναίκα και η ιδιότητα του πολίτη

Έχει διαπιστωθεί ότι η συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων δεν είναι η ίδια με εκείνη των ανδρών. Το 2000 μόνο 9 γυναίκες παγκοσμίως ήταν επικεφαλής κρατών ή κυβερνήσεων. Το 1998, μόνο το 8% των υπουργών σε όλο τον κόσμο ήταν γυναίκες, ενώ το 1999 οι γυναίκες εκπροσωπούσαν μόνο το 11% των εθνικών κοινοβουλίων παγκοσμίως (United Nations, 2000, όπ. αναφ. στο Αθανασιάδου, 2002). Το 1990 στην Ελλάδα, στη Γαλλία και στη Μ. Βρετανία τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στα εθνικά κοινοβούλια κυμαίνονταν από 1% έως 6% (Μαγγανάρα, 1998, όπ. αναφ. στο Αθανασιάδου, 2002).

Ο αποκλεισμός των γυναικών από την ιδιότητα του πολίτη έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές. Ο προσδιορισμός του πολίτη για την Pateman (1992) αποτελεί προϊόν της πατριαρχίας. «Η έννοια του ατόμου δημιουργήθηκε σύμφωνα με ένα ανδρικό πρότυπο και προϋπέθετε ένα οικουμενικό, ομοιογενές «δημόσιο» πεδίο της ισότητας, της ελευθερίας, του λόγου, της συναίνεσης και του συμβολαίου, αφήνοντας κάθε ιδιαιτερότητα και διαφορά στο ιδιωτικό και ταυτίζοντάς το με τις γυναίκες» (Παντελίδου-Μαλούτα 2002, όπ. αναφ. στο Χαντζαρούλα, 2012, σ. 57). Στην ουσία γίνεται ένας διαχωρισμός ανάμεσα στο δημόσιο και στο ιδιωτικό, στους πολιτικούς θεσμούς μιας κοινωνίας και στον τομέα του σπιτιού και της οικογένειας (Αθανασιάδου, 2002). Η διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού αφορούσε τον διαχωρισμό

του κόσμου των γυναικών, από τον κόσμο των ανδρών (Pateman, 1989, όπ. αναφ. στο Χαντζαρούλα, 2012). Οι γυναίκες ζητούσαν μεν ισότητα, στην πράξη δε αυτό σήμαινε να ενστερνιστούν την πατριαρχία, άρα να δρουν όπως οι άνδρες, στερώντας τους την αποδοχή των δικών τους μοναδικών χαρακτηριστικών (Pateman, 1992, όπ. αναφ. στο Χαντζαρούλα, 2012).

Οι γυναίκες είχαν αποκλειστεί από την ιδιότητα του πολίτη λόγω της κατωτερότητας του σώματος ως αντιφατικού προς το πολιτικό σώμα. Η σωματική ετερότητα ισοδυναμούσε με πολιτική ανικανότητα, που αντιτίθεται με τα πολιτικά δικαιώματα (Βαρίκα 2000· Φουρναράκη 2002, όπ. αναφ. στο Χαντζαρούλα, 2012). Η Τζόουν Σκοτ υποστηρίζει ότι ο αποκλεισμός βασίζεται στον πολιτικό λόγο και προτείνει να στραφεί η ανάλυση στον Διαφωτισμό. Σύμφωνα με τη Σκοτ: η έννοια του «ατόμου» ταυτιζόταν με τον ανδρισμό και είχε δύο σημασίες: πρώτον, το αφηρημένο υπόδειγμα του ανθρώπου και, δεύτερον, ένα μοναδικό ον, πρόσωπο διαφορετικό από όλα τα άλλα του είδους του. Το αφηρημένο αρχέτυπο στηριζόταν στα όργανα του σώματος, δέρμα και γεννητικά όργανα. Βασιζόμενοι στο αφηρημένο πρότυπο, το πολιτικό άτομο ήταν αρσενικό, αποκλείοντας τις γυναίκες που δε διέθεταν τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου αρχέτυπου. Την έννοια του ατόμου ως μοναδικού διατύπωσαν σημαντικοί φιλόσοφοι, όπως ο Ντιντερό και ο Ρουσσώ. Ο πρώτος διατυπώνει τον ορισμό του ατόμου: ανήκουν στο ίδιο είδος αλλά διακρίνονται μεταξύ τους από αμέτρητες διαφορές. Ένα υποκείμενο δεν μπορεί να μοιάσει με κανένα άλλο. Η απόκλιση των ατόμων ήταν επί της ουσίας το κοινό χαρακτηριστικό τους (Χαντζαρούλα, 2012).

Κατά την Καβουνίδα (1998), στις μέρες μας κρίνεται απαραίτητο να επαναπροσδιοριστεί η έννοια της ιδιότητας του πολίτη, ιδιότητα που να αναγνωρίζει τις διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών, με σκοπό να αναδειχθούν οι δραστηριότητες που είναι συνδεδεμένες με τις γυναίκες (Αθανασιάδου, 2002).

3. Γυναίκα και εκπαίδευση

Στο παρελθόν η εκπαίδευση ταυτιζόταν μόνο με το ένα φύλο, το «ισχυρό». Η μαθήτρια, κατά τα λεγόμενα του παιδαγωγού και λόγιου Κων/νου Κούμα στο «Σύνταγμα Φιλοσοφίας», το 1820, ήταν «αποκλεισμένη από την ανθρωπίνη

κοινωνίαν». Έπρεπε «να διδαχθή την οικιακήν κυβέρνησιν, επειδή μέλλει να γείνη οικοδέσποινα και μήτηρ, και όχι ποτέ μέτοχος των δημοσίων πραγμάτων» (Μαράκη, χ.χ.). Προοριζόταν, δηλαδή, για τα καθήκοντα του σπιτιού, ενώ ο ρόλος της περιοριζόταν σε αυτόν της συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας (Μπακαλάκη & Ελεγκίτου, 1987).

Από τα μέσα του 17ου αιώνα στην Ελλάδα λειτουργούσαν τα «κοινά σχολεία», παρόλο που έως και τον 18^ο αιώνα δεν είχε καθιερωθεί επίσημα η εκπαίδευση, λόγω των πολέμων και των συνεπειών του (Κουρκουτά & Σαμαρά, 2018). Η εκπαίδευση των γυναικών το διάστημα αυτό επικρίθηκε από μορφωμένες γυναίκες, όπως η Μάρθα Ζημοπούλου, που παρότρυνε τις γυναίκες να αποχωριστούν τα εργόχειρα και τον ρόλο τους ως οικοδέσποινες και μητέρες στο σπίτι (Μπακαλάκη & Ελεγκίτου, 1987, σ. 40 στο Κουρκουτά & Σαμαρά, 2018). Η εκπαίδευση απασχολεί κυρίως τον 19^ο αιώνα, κατά τον οποίο παρατηρείται μια κινητοποίηση για τη μόρφωση των γυναικών (Κουρκουτά & Σαμαρά, 2018).

3. 1. Η γυναίκα ως μαθήτρια τον 19^ο αιώνα

Το ρεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ήταν καθοριστικό για την εκπαίδευση στη χώρα μας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Έλληνες παιδαγωγοί και λόγιοι της Ευρώπης επηρεασμένοι από αυτόν τονίζουν τη σημασία της γνώσης για την πρόοδο του ανθρώπου και θεωρούν την εκπαίδευση, όχι μόνο των αγοριών αλλά και των κοριτσιών, απαραίτητη (Δαλακούρα, 2015).

Τα πρώτα σχολεία για κορίτσια λειτούργησαν στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στον ελληνόφωνο χώρο, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (Δαλακούρα, 2015), που ιδεολογικά πρέσβευε την αμάθεια, την τυραννία και την υποταγή των γυναικών στις επιθυμίες των ανδρών, στερώντας τους το δικαίωμα στη μόρφωση (Φουρναράκη, 1987). Τη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα ξεκινά η δημιουργία σχολείων θηλέων, σχολείων «των ιερών» ή «των κοινών γραμμάτων». Αυτά είναι ελάχιστα στον αριθμό και λειτουργούν συνδυαστικά με ενοριακούς ναούς ή γύρω από αυτούς, στα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Αδριανούπολη) ή σε μικρότερες πόλεις με μακρόχρονη εκπαιδευτική παράδοση και εμπορικές σχέσεις με τη Δύση, ενώ λειτουργούν

παράλληλα και τα σχολεία των προτεσταντικών ιεραποστολών. Τη δεδομένη περίοδο λειτουργούσε και ένα άλλο είδος σχολείων για την εκπαίδευση των κοριτσιών, τα οικοδιδασκαλεία ή «σπιτικά σχολεία», στα οποία διδάσκουν δασκάλες ή «μαστόρισσες» με διδάσκοντες συνήθως άνδρες κληρικούς. Στα οικοδιδασκαλεία τα κορίτσια ασκούσαν στα γυναικεία έργα (κέντημα, ράψιμο, πλεκτική κ.λπ.), σε συνδυασμό με την παροχή στοιχειωδών γνώσεων γραφής και ανάγνωσης (Δαλακούρα, 2015). Εκτός από τα εργόχειρα, δίνεται βαρύτητα στη θρησκευτική μόρφωση και στις γνώσεις της υγιεινής και της οικιακής οικονομίας (Φουρναράκη, 1987). Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι ο αριθμός των γονέων που έστελνε τα κορίτσια τους στα εκπαιδευτικά αυτά ιδρύματα, ολοένα και αυξανόταν, δαπανώντας μάλιστα αρκετά χρήματα (Δαλακούρα, 2015).

3.2. Η γυναίκα ως μαθήτρια τον 20^ο αιώνα

Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα αποτελεί τη μετάβαση σε μια νέα εποχή εκπαιδευτικής αναβάθμισης για την Ελληνίδα. Το 1904 συγκαλείται το Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο, στο οποίο συμμετέχουν αρκετές γυναίκες δασκάλες, σύνεδροι, διευθύντριες. Οι τοποθετήσεις των γυναικών αυτών, όπως είναι η Αικατερίνη Λασκαρίδου, πρόεδρος του τμήματος της «γυναικείας αγωγής» του συνεδρίου, η Καλλιρρόη Παρρέν, η Καλλιόπη Κεχαγιά, η Σεβαστή Καλλισπέρη, η Ελένη Μπουκουβάλα, ήταν καθοριστικές για το εκπαιδευτικό μέλλον των κοριτσιών και αναδείκνυαν την απόκλιση που υπήρχε στη μόρφωση εν σχέσει με αυτή των αγοριών. Στις αρχές του 20ού αιώνα σημειώνεται η διείσδυση των κοριτσιών στα δευτεροβάθμια σχολεία των αρρένων, χωρίς να το προβλέπει ειδική νομοθεσία, με την εγγραφή τους στα δημόσια Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια των αρρένων. (Μαράκη, χ.χ.).

Το 1914 πραγματοποιείται η ίδρυση των πρώτων Αστικών Σχολείων Θηλέων από τον Τσιριμώκο και λίγο αργότερα, το 1917, ξεκινά η λειτουργία των πρώτων δημόσιων Γυμνασίων και Ελληνικών Σχολείων Θηλέων. Το 1929, με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου, δίνονται ίσες ευκαιρίες εκπαίδευσης στους μαθητές και τις μαθήτριες, με την καθιέρωση Γυμνασίων Θηλέων και Αρρένων στις πόλεις και στις επαρχίες. Παράλληλα λειτουργούν και τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία, που απευθύνονται στα κορίτσια που δεν ενδιαφέρονται για ανώτερες

σπουδές. Η πρόσβαση των γυναικών στα Πανεπιστήμια μετά το 1929 σημειώνει μεγάλη εξέλιξη, ωστόσο το ζήτημα της συνεκπαίδευσης σε επίπεδο Β/θμιας έμεινε άλυτο για πενήντα ολόκληρα χρόνια, αφού η συνεκπαίδευση καθιερώνεται σε όλα τα σχολεία της χώρας το 1979. Η καθολική εφαρμογή της συνεκπαίδευσης καθιερώνεται με το νόμο 1566/1985, κατά τον οποίο φοιτούν μαζί αγόρια και κορίτσια στα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Μαράκη, χ.χ.).

3.3. Η γυναίκα ως μαθήτρια τον 21^ο αιώνα

Η ίση κατανομή μαθητών-μαθητριών στην Α/θμια και Β/θμια Εκπαίδευση και φοιτητών-φοιτητριών στην Γ/βάθμια πλέον είναι γεγονός, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν εντοπίζονται διαφορές ως προς τις επιλογές σπουδών και επαγγέλματος των αγοριών και των κοριτσιών και ως προς την πρόσβαση των γυναικών στις ανώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης (Μαράκη, χ.χ.). Οι αντιφάσεις της ελληνικής κοινωνίας σε σχέση με την εκπαίδευση των γυναικών είναι εμφανείς. Κατά τις Δελιγιάννη-Κουϊμτζή και Ζιώγου, οι έμφυλες διακρίσεις διαιωνίζονται μέσω του εκπαιδευτικού και σε επίπεδο επιλογής επαγγέλματος, αφού κατευθύνει τις γυναίκες προς τον παραδοσιακό τους ρόλο και τη «γυναικεία» απασχόληση, αναπαράγοντας την ανδρική ιδεολογία. Αν και οι γυναίκες επιμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό για την επαγγελματική τους αποκατάσταση και εξέλιξη, το είδος των σπουδών που επιλέγουν και τα ποσοστά τους στην αγορά εργασίας είναι αποθαρρυντικά. Μπορεί μεν οι γυναίκες να συνεχίζουν τις σπουδές τους και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, δεν απομακρύνονται όμως από τον ρόλο τους ως μητέρες και σύζυγοι (Deliyanni-Kouimtzi & Ziogou, 1995, όπ. αναφ. στο Αθανασιάδου, 2002). Οι τομείς κοινωνικής πρόνοιας, οικονομίας και διοίκησης επιλέγονται από μεγαλύτερο αριθμό κοριτσιών, ενώ ένα ελάχιστο ποσοστό ακολουθεί την τεχνικο-επαγγελματική κατεύθυνση, με καλύτερες προοπτικές επαγγελματικής σταδιοδρομίας. Η έμφυλη διάκριση στην εκπαίδευση και ειδικότερα στις επιλογές σπουδών και επαγγελματικής σταδιοδρομίας αντανακλώνεται και στην αγορά εργασίας (Μαράκη, χ.χ.). Ολοκληρώνοντας, μάλιστα, τις σπουδές τους έρχονται αντιμέτωπες με τα κοινωνικά «πρέπει», καθώς αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στα πρότυπα που επιτάσσει η κοινωνία για τη

δημιουργία οικογενείας και τις επαγγελματικές τους φιλοδοξίες (Αθανασιάδου, 2002).

Οι στερεότυπες αντιλήψεις των προσώπων αυτών για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των φύλων, και ιδίως για τους ρόλους των αγοριών και των κοριτσιών μελλοντικά στο χώρο της οικογένειας, είναι επιδραστικές στις επιλογές των κοριτσιών στον χώρο της εκπαίδευσης. Σύμφωνα με την Φραγκουδάκη (2004), προκαθορίζουν το υποδεέστερο επαγγελματικό τους μέλλον, με αποτέλεσμα τη διαίωνιση της κατώτερης κοινωνικής τους θέσης μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος (Μαράκη, χ.χ.).

4. Οι γυναίκες στον χώρο εργασίας

Αν αναλογιστούμε τον νόμο που τέθηκε σε ισχύ τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα για την προστασία της εργασίας γυναικών και παιδιών, τότε θα διαπιστώσουμε πολλά για τη θέση της επαγγελματικά. Αυτή η νομοθεσία είχε ως απώτερο σκοπό να αυξηθεί ο αριθμός των εργαζομένων ανδρών και να περιοριστεί η εργασία των γυναικών, αναγκάζοντάς τες να επιστρέψουν στα καθήκοντα του σπιτιού, δίνοντας μία λύση το πρόβλημα της ανεργίας των αντρών (Αβδελά, 2014). Οι διακρίσεις ανάμεσα στα φύλα στο πλαίσιο της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής κατάρτισης έχουν αρνητικό αντίκτυπο στην επαγγελματική αποκατάσταση των κοριτσιών. Τέτοιου είδους διακρίσεις οδηγούν τις γυναίκες σε σπουδές με μειωμένη ζήτηση στην αγορά εργασίας, που συνεπάγεται τον καταμερισμό της εργασίας σε «γυναικεία» και «ανδρικά» επαγγέλματα. Η διαφορά ανάμεσα στην οικογένεια και στην εργασία (στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα) και ο διαχωρισμός των ρόλων των δύο φύλων διαμορφώνουν δύσκολες συνθήκες για την εκπαιδευτική και επαγγελματική πρόοδο των γυναικών. Παράλληλα, το κράτος πρόνοιας είναι απόν και δεν εναρμονίζει το δίπολο της οικογενειακής και της εργασιακής ζωής των γυναικών, ενώ οι πολιτικές για την απασχόληση δεν ευνοούν την ισότιμη πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας. Έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών κατέδειξε ότι το επίπεδο των εργαζομένων έχει άμεση σχέση με τις επιλογές στην εκπαίδευση (Κασιμάτη, 1998, όπ. αναφ. στο Αθανασιάδου, 2002). Εντούτοις, οι εκπαιδευτικές επιλογές των γυναικών προδιαγράφονται κοινωνικά από τα στερεότυπα για τους διαφορετικούς ρόλους των φύλων στον επαγγελματικό τομέα. Οι εργαζόμενες γυναίκες κατέχουν

χαμηλές ιεραρχικά θέσεις, δεν είναι ικανοποιημένες από την πορεία τους επαγγελματικά και δε διεκδικούν αυτό που επιθυμούν στην εργασία τους (Αθανασιάδου, 2002).

Επαγγελματικά ο χώρος ο οποίος αναδεικνύει όσο κανείς άλλος τις διακρίσεις που υφίστανται οι γυναίκες, είναι αναμφίβολα αυτός της διοίκησης. Ο μικρός αριθμός των γυναικών σε ανώτατες διευθυντικές θέσεις συνδέθηκε με το λεγόμενο φαινόμενο της «γυάλινης οροφής», όπως ονομάστηκε από τους συγγραφείς της Wall Street Journal. Η γυάλινη οροφή εκφράζει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στον χώρο εργασίας, όπως η πρόσληψη, η διατήρηση, η αμοιβή, η ανάπτυξη, τα στερεότυπα και η προτιμώμενη ηγεσία, που αποτελούν εμπόδιο για την επαγγελματική τους ανέλιξη (Galanaki, Papalexandris, & Chalikias, 2009). Οι γυναίκες, λόγω της έμφυλης διάκρισης, καλύπτουν θέσεις εργασίας στα χαμηλότερα διοικητικά κλιμάκια. Έρευνα που διεξήχθη κατέδειξε ότι το ποσοστό διείσδυσης των ανδρών στις ελληνικές επιχειρήσεις κυμαίνεται στο 87%, ενώ των γυναικών στο 13% (Michail, 2006b). Η διαφορετική μεταχείριση του γυναικείου φύλου είναι ορατή πέρα από το επίπεδο επαγγελματικής ανέλιξης και σε επίπεδο μισθού, σύμφωνα με τον Brown (1979) (Michail, 2006a). Μισθολογικό χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών κατέγραψε η Eurostat, το 2014, στην Ελλάδα, το οποίο βρίσκεται στο 12,5%, τη στιγμή που ο ευρωπαϊκός μέσος όρος βρίσκεται στο 16,2% (Λιλιοπούλου, 2020).

Το επαγγελματικό προφίλ του διευθυντή έχει καθιερωθεί κοινωνικά ως «αρσενικό» και απαιτεί μια επιθετικότητα, ανεξαρτησία και μια συναισθηματική σκληρότητα, που θεωρούνται τυπικά αρσενικά χαρακτηριστικά. Τα χαρακτηριστικά της γυναικείας φύσης, όπως είναι η ευγένεια, η προσήνεια και η ευαισθησία τους, δε συνάδουν με εκείνα των ανδρών, που αναγνωρίζονται ως τα πιο κατάλληλα για την άσκηση της ηγεσίας, γεγονός που καθιστά δυσοίωνα το μέλλον των γυναικών ως διευθύντριες (Galanaki, Papalexandris, & Chalikias, 2009). Έχει μάλιστα παρατηρηθεί ότι οι γυναίκες υιοθετούν τον τρόπο συμπεριφοράς, ομιλίας ακόμα και ντυσίματος των αντρών, προκειμένου να γίνουν αποδεκτές στον χώρο εργασίας (Jones, 2016).

Στις μέρες μας οι γυναίκες οφείλουν να συνδυάζουν τον διττό τους ρόλο ως μητέρες και εργαζόμενες γυναίκες, που σημαίνει ότι η προσφορά τους στην αγορά εργασίας είναι συμπληρωματική. Ο καταμερισμός της εργασίας στον χώρο της

οικογένειας είναι βαρύνουσας σημασίας για τις διαφορές φύλου στην αγορά εργασίας. Να σημειωθεί, τέλος, ότι οι γυναίκες αμισθί αφιερώνουν πολύ περισσότερο χρόνο για τις εργασίες του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών (Αθανασιάδου, 2002).

5. Ο αποκλεισμός της γυναίκας από την ιστοριογραφία

Η αναφορά στη γυναικεία προσφορά στον τομέα της ιστορίας δεν ήταν ποτέ στα σχέδια των ιστοριογράφων, αφού για πολλούς δεν παρουσιάζει κανένα ιστορικό ενδιαφέρον (Αβδελά, 2014). Οι γυναίκες είναι επί της ουσίας «καταδικασμένες στην ιστορική λήθη» (Αβδελά & Ψαρρά, 1985, σ. 14), αφού ό,τι αφορά τη γυναικεία δραστηριότητα σκοπίμως αποσιωπάται. Μάλιστα, το υπάρχον υλικό που πιστοποιεί την αμφισβήτηση των γυναικών ιστορικά έχει καταστραφεί (Αβδελά & Ψαρρά, 1985). Μέσα από μελέτες για τη συμμετοχή των φύλων στην ιστορία διαπιστώθηκε ότι οι γυναίκες και οι άνδρες παρουσιάζουν ομοιότητες, καθώς αμφότερα τα φύλα είναι ενεργά στα πολιτικά γεγονότα και σε κινητοποιήσεις για τη διεκδίκηση των συμφερόντων τους. Απ' ό,τι φαίνεται, όμως, μόνο η ανδρική εμπειρία λαμβάνεται υπόψη σε σημαντικά ιστορικά συμβάντα, όπως η Αναγέννηση, η καθιέρωση της δημοκρατίας, οι ανακαλύψεις στην τεχνολογία. Αν και συγκεντρώθηκε πλούσιο υλικό για να σημειωθεί και η συμβολή των γυναικών, αυτή παρουσιαζόταν συμπληρωματική, χωρίς να επαναδιατυπώνεται η ιστορία. Άλλες μελέτες που αναδείκνυαν τη γυναικεία παρουσία και τη δράση της ιστορικά αποτύπωναν την περιθωριοποίηση από το πεδίο της ιστορίας (Αβδελά, 1993). Η ανάδειξη, βέβαια, της γυναικείας ιστορίας βρήκε πρόσφορο έδαφος χάρη στην ανάπτυξη της κοινωνικής ανθρωπολογίας, που ασχολήθηκε με τη σφαίρα του ιδιωτικού, στην οποία η γυναίκα κατέχει κυρίαρχη θέση, και συγκεκριμένα με την οργάνωση της οικογένειας, τη σεξουαλικότητα και τις πρακτικές αναπαραγωγής. Όμως, η λεγόμενη «ιστορία των γυναικών», είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη γέννηση του φεμινιστικού κινήματος, τη δεκαετία του 1970 (Αβδελά, 1988).

Στην Ελλάδα οι πρώτες αναφορές στη γυναικεία ιστορία τοποθετούνται χρονικά μετά το 1974 (Αβδελά, 1988), περίοδο κατά την οποία γίνεται λόγος για το φεμινιστικό κίνημα. Σκοπός αυτού ήταν η κατάργηση κάθε είδους αδικίας εις βάρος των γυναικών, που ήταν έως τότε παραγκωνισμένες και υποβιβασμένες. Η αρχική

πρόθεση ήταν να γνωστοποιηθεί η έντονη καταπίεση των γυναικών και να αναγνωριστεί η δραστηριότητά τους και η αξία τους, αφού έως τότε παρουσιάζονταν διαρκώς ως θύματα. Γράφτηκε επί της ουσίας μία ηρωική ιστορία με πρωταγωνίστριες τις γυναίκες, οι οποίες είτε σημείωναν τον δικό τους αποκλειστικό αγώνα είτε συμμετείχαν μαζί με τους άνδρες (Αβδελά, 1993). Με τη γέννηση του κινήματος αυτού οι γυναίκες αποκτούν φωνή και διεκδικούν σθεναρά τα δικαιώματά τους.

6. Οι απαρχές του φεμινισμού

Τα φεμινιστικά κινήματα συγκροτήθηκαν με απώτερο σκοπό την εξάλειψη των έμφυλων διακρίσεων με την παράλληλη ανάδειξη της γυναικείας συνεισφοράς στην κοινωνία. Η θεωρία τους «δημιουργεί και προωθεί μια αγωνιστική και διεκδικητική πρακτική στόχευση στο όνομα της αλλαγής της κοινωνικής πραγματικότητας». (Ρεθυμνιωτάκη, Μαροπούλου & Τσακιστράκη, 2015, σ. 14).

Το φεμινιστικό κίνημα άρχισε επί της ουσίας να αναπτύσσεται στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και του 1970 στις Ηνωμένες Πολιτείες. Στην πορεία γνώρισε ευρύτατη διάδοση στην Ευρώπη και σε άλλα μέρη του κόσμου. Μέσω αυτού του κινήματος οι γυναίκες διαμαρτυρήθηκαν για την έμφυλη ανισότητα που υφίσταντο, αφού κυριαρχούνταν από άνδρες στην οικογενειακή τους ζωή, στον εργασιακό χώρο και σε άλλα κοινωνικά πεδία, ιδιαίτερα αυτά της θρησκείας και της πολιτικής, ενώ παράλληλα μελετήθηκαν και οι ιδεολογίες για το φύλο.

Η εν λόγω κυριαρχία είναι απόρροια πατριαρχικών ιδεολογιών για το φύλο, που δικαιολογούσαν την επιβολή των ανδρών στις γυναίκες. Ιδεολογίες που υποστήριζαν ότι οι άνδρες πρέπει να εξουσιάζουν τις γυναίκες, αφού οι τελευταίες είναι βιολογικά κατώτερες από τους άνδρες. Οι γυναίκες οι λιγότερο έξυπνες, σωματικά πιο αδύναμες, λιγότερο επιθετικές και πιο συναισθηματικές, κατά την πατριαρχική ιδεολογία, ήταν πλήρως υποταγμένες στους άνδρες και έπρεπε να τους αντισταθούν. Οι φεμινίστριες απαίτησαν την κριτική της πατριαρχικής ιδεολογίας. Αντικατέστησαν την τάξη με το φύλο και υποστήριξαν πως δεν ευθύνεται μόνο η κοινωνική τάξη για την κυριαρχία των ανδρών, στρέφοντας το ενδιαφέρον στις επιστήμες για τη μελέτη των γυναικών και του φύλου στην εξουσία (Holmes & Meyerhoff, 2003).

6.1. Ο φεμινισμός στην Ελλάδα - 19^{ος} αιώνας

Το φεμινιστικό κίνημα στη χώρα μας εκδηλώθηκε το 1870, όταν λίγες γυναίκες μεσαίας και ανώτερης κοινωνικής τάξης ανέπτυξαν φεμινιστική συνείδηση και αποφάσισαν να αντιταχθούν στη συστηματική καταπίεση που υφίσταντο και να αναλάβουν δράση διεκδικώντας το δικαίωμά τους για ισότητα μεταξύ των δύο φύλων. Το ίδιο έτος κυκλοφόρησε και το πρώτο περιοδικό για τη γυναίκα, η *Ευρυδίκη* (Lazaridis, 1994, όπ. αναφ. στο Βουλγαράκη, 2019).

Οι πρώτοι αγώνες των γυναικών της εποχής αφορούσαν τη χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσή τους, αν και αυτή είχε κατοχυρωθεί το 1834. Οι πρώτες Ελληνίδες φεμινίστριες ήταν δασκάλες και κατέβαλαν μεγάλη προσπάθεια για να «ακουστούν», όπως η δημοσιογράφος και συγγραφέας Καλλιρρόη Παρρέν, η δράση της οποίας ήταν καθοριστική για το γυναικείο κίνημα της εποχής. Η ίδια εξέδωσε το 1888 την εφημερίδα «Η Εφημερίς των Κυριών», που αποσκοπούσε στην ανάδειξη των προβληματισμών σχετικά με τη γυναίκα στο εξωτερικό (Lazaridis, 1994, όπ. αναφ. στο Βουλγαράκη, 2019). Οι φεμινίστριες εκείνης της εποχής παρείχαν ουσιαστική μόρφωση και επαγγελματική εκπαίδευση στις λαϊκές γυναίκες, γεγονός που μαρτυρείται από την ίδρυση των «Κυριακών Σχολείων», για τα εργαζόμενα κορίτσια που δεν μπορούσαν να φοιτούν στα σχολεία, και των «Επαγγελματικών και Οικοκυρικών Σχολών» (Σαλίμπα, 2019). Χάρη στην Παρρέν η μόρφωση των γυναικών άλλαξε άρδην, καθώς το 1911 ίδρυσε το Λύκειο των Ελληνίδων, ενώ λίγο αργότερα η κυβέρνηση Δηλιγιάννη επέτρεψε τη φοίτηση των γυναικών στο Πανεπιστήμιο και το Πολυτεχνείο (Lazaridis, 1994, όπ. αναφ. στο Βουλγαράκη, 2019). Οι πρώτες φεμινίστριες διεκδικούσαν την περιουσία τους, τη συμμετοχή τους σε οικογενειακά συμβούλια και την ανάληψη της κηδεμονίας των παιδιών τους (Σαλίμπα, 2019).

6.2. Ο φεμινισμός τον 20^ο αιώνα

Την περίοδο του Μεσοπολέμου αποκτούν ίσα δικαιώματα με τον άνδρα στην ισοπολιτεία, στη νομοθεσία, στην εργασία και στην κοινωνία. Το 1920 ιδρύεται ο *Σύλλογος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας*, ενώ από το 1936 και έπειτα ξεκινά η λειτουργία πολλών διεθνών οργανώσεων γυναικείου χαρακτήρα στην Ελλάδα, όπως

το Διεθνές Συμβούλιο Γυναικών και η Διεθνής Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο και οργανώσεις για τα εργασιακά δικαιώματα των γυναικών, όπως η *Γυναικεία Επιτροπή Συνεργαζόμενων Οργανώσεων* (Αβδελά & Ψαρρά, 1985). Έξι χρόνια πριν, τον Φεβρουάριο του 1930, παραχωρήθηκε από την πολιτική εξουσία, δικαίωμα ψήφου για τις δημοτικές εκλογές στις γυναίκες, μετά από πιέσεις του φεμινιστικού κινήματος, υπό τον όρο να έχουν ηλικία άνω των 30 ετών και να είναι εγγράμματες. Οι γυναίκες ψήφισαν στις δημοτικές εκλογές του 1934 (Σαλίμπα, 2019).

Αρκετές οργανώσεις συνδέθηκαν με κόμματα της αριστεράς, όπως η αφομοίωση του γυναικείου κινήματος από το ΠΑΣΟΚ, δίνοντας πολιτική υπόσταση στο ζήτημα της ισότητας των φύλων και βήμα στην πολιτική (Cram, 1994, όπ. αναφ. στο Βουλγαράκη, 2019). Στο Σύνταγμα του 1975 καθιερώθηκε η ισότητα των φύλων, με το άρθρο 4, παρ. 1 και 2 να αναφέρει ότι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου και έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις (Σαλίμπα, 2019). Αυτό, ωστόσο, δε φάνηκε στην πράξη, κι έτσι οι φεμινίστριες δεν άργησαν να αντιδράσουν. Λίγο αργότερα κυκλοφόρησαν άρθρα, όπως αυτά στο περιοδικό *Σκούπα* το διάστημα 1978-1981, και βιβλία της *Εκδοτικής Ομάδας Γυναικών*, στα οποία απροκάλυπτα υποστηρίζουν την απελευθέρωσή τους από τα δεσμά των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων για τη γυναίκα (Αβδελά, 1988).

Το 1990 είναι το έτος ύφεσης του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος, καθώς παύουν οι έντονες διεκδικήσεις που είχαν προηγηθεί, ενώ αρκετές φεμινιστικές ομάδες διαλύονται και απομακρύνονται από τον ακτιβισμό (Παντελίδου-Μαλούτα, 2007, όπ. αναφ. στο Βουλγαράκη, 2019).

6.3. Ο φεμινισμός τον 21^ο αιώνα

Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του 2000 δέχτηκε επιρροές από το φεμινιστικό κίνημα των δυτικών χωρών. Αυτή τη χρονική περίοδο ασχολούνταν με ζητήματα σεξισμού, πατριαρχίας, έμφυλης βίας, καταπίεσης και δικαιωμάτων. Δημιουργήθηκαν διάφορες τάσεις, όπως η συγκρότηση ΛΟΑΤΚΙ+ ομάδων, η διοργάνωση του πρώτου Athens Pride το 2005, εκδόθηκαν περιοδικά, εφημερίδες και βιβλία και πραγματοποιήθηκαν διάφορες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις (Καναβέλη, 2016, όπ. αναφ. στο Βουλγαράκη, 2019).

Λόγω της οικονομικής κρίσης της Ελλάδας, το γυναικείο ζήτημα δεν ήταν πλέον ένθερμο να υποστηρίξει τις θέσεις του για τις γυναίκες, γι' αυτόν τον λόγο δεν εκφραζόταν ως αυθύπαρκτο κίνημα. Ωστόσο, σηματοδότησε έναν νέο τρόπο αντίληψης σε σχέση με το φύλο και την έμφυλη ισότητα. Η φεμινιστική θεωρία επηρέασε και τους ακαδημαϊκούς κι έτσι άρχισαν να διεξάγονται διάφορα σεμινάρια, συνέδρια, μαθήματα σε πανεπιστήμια αλλά και να εκδίδονται εξειδικευμένα ακαδημαϊκά περιοδικά με το φύλο στο επίκεντρο (Pantelidou-Maloutas, 1992, όπ. αναφ. στο Βουλγαράκη, 2019).

Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα του 21ου αιώνα απαρτίζεται από ομάδες με άτυπη οργάνωση που αντιτίθενται στις αρχές εξουσίας, εκφράζοντας ζητήματα που απασχολούσαν το κίνημα από τις αρχές του, όπως αυτά της ισότητας και του φύλου (Καναβέλη, 2016, όπ. αναφ. στο Βουλγαράκη, 2019).

7. Γλώσσα

Για τον Saussure, η γλώσσα χαρακτηρίζεται για την τριπλή δομή της, διότι είναι ταυτόχρονα εγγενής ικανότητα του ανθρώπου (λόγος- language), εσωτερικευμένος μηχανισμός, προϊόν κοινωνικό (γλώσσα-langue) αλλά και πραγμάτωση ως ατομικό προϊόν (parole). Συνδέεται με την κοινωνία αλλά και ως ατομική πραγμάτωση έχει άμεση σχέση με τα άτομα. Οι κοινωνιογλωσσολόγοι μελέτησαν σε βάθος την επίδραση της κοινωνικής ομάδας με τη γλώσσα. Έστρεψαν την προσοχή τους στις έννοιες της σοσιρικής «γλώσσας» και «ομιλίας», τις έννοιες της «γλωσσικής ικανότητας» και «γλωσσικής πλήρωσης» του Chomsky (1957) και της διαισθητικής (ή συνειδητής) γνώσης των μορφοσυντακτικών κανόνων ενός γλωσσικού συστήματος, αλλά και της ικανότητας έκφρασής τους. Ακόμη, έκαναν λόγο για την επικοινωνιακή ικανότητα, δηλαδή τη γνώση ορισμένων κανόνων που αφορούν την κοινωνία, προκειμένου να μπορεί να μιλάει ο χρήστης μιας γλώσσας αποτελεσματικά, επιλέγοντας την κατάλληλη γλωσσική μορφή αναλόγως των περιστάσεων επικοινωνίας (Χατζησαββίδης, χ.χ.).

7.1. Γλώσσα και κοινωνία

Η γλώσσα δε θα μπορούσε να νοηθεί χωριστά από την κοινωνία. Είναι αναπόσπαστο κομμάτι αυτής, ένα προϊόν της, που ασκεί μεγάλη επιρροή και αναπαριστά, θα λέγαμε, την κοινωνική πραγματικότητα. Είναι «ένας οδηγός για την κοινωνική πραγματικότητα», όπως διατείνεται ο Sapir (Bernstein, 1971, σ. 95). Η σχέση γλώσσας και ερμηνείας της πραγματικότητας είναι αδιαμφισβήτητη, αφού όπως είχε δηλώσει ο William von Humboldt το 1848, «ο άνθρωπος ζει με τον κόσμο που τον αφορά... αποκλειστικά όπως τον παρουσιάζει η γλώσσα» (Bernstein, 1971, σ. 95).

Η κοινωνιογλωσσολογία πρωτοεμφανίστηκε τη δεκαετία του 1960 και πραγματεύεται την κοινωνική σημασία και λειτουργία της γλώσσας. Επιχειρεί να αναδείξει τη σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ κοινωνίας και γλώσσας, ιδωμένης ως ενός κοινωνικού φαινομένου, που δέχεται επιρροές από διάφορους παράγοντες, κοινωνικούς, όπως η κοινωνική θέση του ατόμου, το φύλο, η ηλικία, η εθνότητα (Κωστούλα-Μακράκη, 2001, όπ. αναφ. στο Παπαλεξάτου & Κατσιμίχα, 2020). Ο Firth ήταν ο πρώτος Κοινωνιογλωσσολόγος στη Μεγάλη Βρετανία και μετέπειτα ο Bernstein, ενώ ακολούθησαν κι άλλοι εξίσου αξιόλογοι, όπως οι Hymes, Fishman και Labov (Αρχάκης & Κονδύλη, 2011, όπ. αναφ. στο Παπαλεξάτου & Κατσιμίχα, 2020). Μελέτες έχουν καταδείξει ότι οι ποικιλίες της γλώσσας που χρησιμοποιούν οι ομιλητές αντικατοπτρίζουν την κοινωνική ή εθνική καταγωγή και πιθανώς ακόμη και το φύλο τους, ενώ άλλες μελέτες τονίζουν ότι ο συγκεκριμένος τρόπος ομιλίας καθορίζεται στην πραγματικότητα σε μεγάλο βαθμό από ορισμένες κοινωνικές απαιτήσεις. Οι υποθέσεις των Whorfian, Bernstein και άλλων υποστηρίζουν ότι οι γλώσσες παρά οι ομιλητές αυτών των γλωσσών μπορεί να είναι «σεξιστές». Η γλωσσική δομή και συμπεριφορά μπορεί είτε να επηρεάσει είτε να καθορίσει την κοινωνική δομή. Η τρίτη σχέση γλώσσας και κοινωνίας έχει να κάνει με την αμφίδρομη επίδρασή τους, αφού σύμφωνα με πολλούς επιστήμονες γλώσσα και κοινωνία μπορεί να επηρεάζουν η μία την άλλη, να βρίσκονται δηλαδή σε συνεχή διάλογο (Wardhaugh, 2006). Ο Humboldt, που πρώτος έθεσε τον προβληματισμό για τον αν η γλώσσα διαμορφώνει τη σκέψη και τις συμπεριφορές μιας κοινωνίας, υποστήριξε ότι «η γλώσσα είναι το όργανο που μορφοποιεί τη σκέψη εκφράζει και κατασκευάζει την εθνική ψυχή» (Mounin 1974, σ. 194, όπ. αναφ. στο Χατζησαββίδης, χ.χ.). Οι αμερικανοί ανθρωπογλωσσολόγοι Sapir και Whorf

διατύπωσαν την «υπόθεση SapirWhorf», με την οποία εξηγούν πώς διαμορφώνεται μέσω της γλώσσας η εμπειρία μας για τον κόσμο και εν τέλει ο κόσμος μας. Για τον Γερμανό φιλόσοφο Ludwig Wittgenstein «τα όρια της γλώσσας μου σημαίνουν τα όρια του κόσμου μου» (Wittgenstein 1978, σ. 110, όπ. αναφ. στο Χατζησαββίδης, χ.χ.), άποψη με την οποία ασπάζεται τις αντιλήψεις των προηγούμενων.

Είναι σαφές ότι η γλώσσα και η κοινωνία, κατά την εξέτασή τους, θα πρέπει να λογαριάζονται ως μια μονάδα, μια ενότητα, διότι τα γλωσσικά φαινόμενα συνιστούν κοινωνικά φαινόμενα. Οι λόγοι διαμορφώνουν τις εμπειρίες των ατόμων και, μάλιστα, η χρήση διαφορετικών λόγων στις εκάστοτε κοινωνικές περιστάσεις αναδεικνύει και ένα διαφορετικό κομμάτι της ταυτότητάς τους, τις αξίες, τις αντιλήψεις, τις ιδέες τους. Μέσω αυτής της δυνατότητας αποκαλύπτεται η δυναμική της γλώσσας, που επιτρέπει στους ομιλητές της να κάνουν διαφορετικές γλωσσικές επιλογές, για την κατασκευή της ταυτότητάς τους σε ένα συγκεκριμένο επικοινωνιακό πλαίσιο (Παπαλεξιάτου & Κατσιμίχα, 2020).

7.2. Γλώσσα και ιδεολογία

Με τον όρο «ιδεολογία», για τον Althusser, εννοούμε «το σύστημα των ιδεών, των παραστάσεων που δεσπόζει στο πνεύμα ενός ανθρώπου ή μιας κοινωνικής ομάδας» (Althusser, 1999, σ. 96). Είναι το σύστημα αξιών για το οποίο παλεύει μία ομάδα ή μία κοινωνική τάξη, προσπαθώντας να αντισταθεί στην καθιερωμένη κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής. Ο Althusser διατείνεται ότι η ιδεολογία αποτελεί στοιχείο βαρύνουσας σημασίας για τη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας. Η ιδεολογία έχει πρακτική υπόσταση, αποτελεί δηλαδή αναπόσπαστο στοιχείο των ποικίλων κοινωνικών πρακτικών που απαρτίζουν την κοινωνία εν συνόλω. Η προσχώρησή μας σε μία ιδεολογία είναι αναπόφευκτη, αφού αναγκαζόμαστε να συμμετάσχουμε στις κοινωνικές πρακτικές ως αυτονόητες επιλογές μας. Μαθαίνουμε να συμπεριφερόμαστε «όπως πρέπει», δηλαδή με ό,τι επιτάσσει το σύστημα των κοινωνικών πρακτικών, αλλά τις βιώνουμε ως αποτέλεσμα της ελεύθερης βούλησής μας. Αυτή είναι η ιδιαιτερότητα της ιδεολογίας, σύμφωνα με τον Althusser, να μας επιβάλλει να προβαίνουμε σε ενέργειες ηθελημένα, οι οποίες ενδεχομένως να αντιτίθενται στα συμφέροντά μας (Σηφάκη, χ.χ.).

Για τον Μοσχονά οι ιδεολογίες δε μιλούν απλώς μέσω της γλώσσας. Αποτελούν ένα είδος γλώσσας ή ταυτίζονται με αυτή (Μοσχονάς, 2005). Η παράδοση, τα κοινωνικά πιστεύω και οι κοινωνικοί κανόνες δίνουν νόημα στις λέξεις. Τα νοήματα αυτά μεταφέρονται με τις πιο απλές λέξεις, ακόμα και με τη χρήση μόνο μίας, με τον γραμματικό τύπο ή με τη φωνή του ρήματος. Αρκετές πληροφορίες που αφορούν την κοινωνία και ιδεολογικά μηνύματα κάθε είδους ενυπάρχουν στη γλώσσα, στον χειρισμό των λέξεων και της σύνταξης. «Η κοινωνική διαστρωμάτωση, οι αξίες, οι προλήψεις και άπειροι κοινωνικοί προσδιορισμοί εκφράζονται στη γλώσσα» (Φραγκουδάκη, 1987α, σ. 24). Για παράδειγμα, η λέξη «αντρίκιος», ασχέτως με τα συμφραζόμενα, απηχεί την κοινωνική ανισότητα των φύλων. Η επιλογή αυτή φέρει ολόκληρη ιδεολογία για το ανδρικό φύλο. Η ιδιότητα του άνδρα, δηλαδή, συνοδεύεται από πλήθος σημασιών με θετικό πρόσημο, όπως δύναμη, ανωτερότητα, θάρρος, κουράγιο, αποφασιστικότητα. «Το επίθετο περιέχει την αξιολόγηση της βιολογικής διαφοράς και στο νόημά του η γυναικεία ιδιότητα ενυπάρχει ως αντιθετική λανθάνουσα απαξία» (Φραγκουδάκη, 1987α, σ. 23).

7.3. Γλώσσα και εξουσία

Όπως έχει διαπιστωθεί, η εξουσία επιβάλλεται περισσότερο μέσω της γλώσσας παρά μέσω της φυσικής ή τεχνικής παρουσίας (όπλων λόγου χάρη). Οι ιδέες, οι λέξεις δηλαδή, ασκούν την εξουσία, γεγονός που καταδεικνύει την υπέρτατη δύναμη του λόγου. Αν λάβουμε υπόψη μας την Πυθία από την αρχαιότητα, τη φωνή που προφήτευε το μέλλον, τις λέξεις που διώχνουν το κακό το μάτι, λέξεις που καταπολεμούν τις αρρώστιες ή που δίνουν ευχές, θα διαπιστώσουμε το μέγεθος της δύναμης του λόγου. Βέβαια, πρέπει να ειπωθεί ότι η δύναμη των λέξεων, η εξουσία που ασκείται μέσω συγκεκριμένων γλωσσικών μορφών, δεν είναι κτήση του λόγου. Ανήκει στην κοινωνική ιεραρχία, στη διαίρεση της κοινωνίας, που θεωρεί κάποιες μορφές ανώτερες από κάποιες άλλες (Φραγκουδάκη, 1987α).

Ο Foucault εστιάζει στην κοινωνική πτυχή του λόγου και ειδικότερα στην κατασκευή και αναπαραγωγή εξουσιαστικών σχέσεων. Ο λόγος είναι ένα είδος κοινωνικής πρακτικής που παράγει εξουσία. Τονίζει πως οι κυρίαρχοι λόγοι στην κοινωνία έχουν νομιμοποιηθεί από τους θεσμούς της (Παπαλεξάτου & Κατσιμίχα, 2020) και ενσωματώνουν ιδεολογικές παραδοχές, δεικνύοντας τις σχέσεις εξουσίας

(Fairclough, 1984). Δεν είναι σταθεροί και αδιαίρετοι ούτε είναι ανώτεροι ή κατώτεροι, σύμφωνα με τον Foucault, αλλά δαιδαλώδεις και ποικίλοι στις κοινωνικές περιστάσεις. Οι άνθρωποι είναι υποκείμενα-δημιουργοί των κοινωνικών θεσμών, ή αντικείμενα που ελέγχονται από τους λόγους και κατευθύνονται από αυτούς. Η μεταδομιστική προσέγγιση, όπως αυτή του Foucault, δε δέχεται τη φυσικοποίηση των υποκειμένων. Τα νοήματα και οι ερμηνείες που κυριαρχούν δεν υπάρχουν «φυσικά», αλλά είναι προϊόντα των κοινωνικών διεργασιών και των θεσμών (Σηφάκη, 2015, όπ. αναφ. στο Παπαλεξάτου & Κατσιμίχα, 2020), που συνεπάγεται το γεγονός ότι οι λόγοι και η κοινωνία βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση. Η Κριτική Ανάλυση Λόγου ανέδειξε την έννοια της ιδεολογίας, κατά την οποία, μέσα από αντιλήψεις και αναπαραστάσεις, η γλώσσα της εκάστοτε κοινωνίας νοηματοδοτείται πολιτισμικά (Cameron, 2003, όπ. αναφ. στο Παπαλεξάτου & Κατσιμίχα, 2020). Οι ιδεολογίες νομιμοποιούν τις κοινωνικές σχέσεις και την εξουσία, μέσα από την επανάληψη συνηθισμένων, οικείων τρόπων συμπεριφοράς. Ο Fairclough (1989), εξέχουσα μορφή της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου, υπογραμμίζει τον ρόλο της γλώσσας στην παραγωγή και διαιώνιση των σχέσεων εξουσίας. Οι κυρίαρχες αντιλήψεις και ιδέες είναι βαρύνουσες σημασίας και ιδιαίτερα παραπλανητικές, διότι νοούνται ως αποτελέσματα κοινής λογικής και παγιώνονται μέσω της γλώσσας, του πιο ισχυρού «όπλου» (Παπαλεξάτου & Κατσιμίχα, 2020).

Εξετάζοντας τη συμπεριφορά των φύλων ως προς τη γλώσσα, γίνεται ορατή η επιβολή εξουσίας των ανδρών έναντι των γυναικών. Η γλωσσική συμπεριφορά αντανακλά την ανδρική κυριαρχία. Οι άνδρες χρησιμοποιούν τη δύναμη που έχουν για να κυριαρχούν και προσπαθούν συνεχώς να πάρουν τον έλεγχο. Κατά τη Lakoff (1975) το αρσενικό φύλο είναι κυρίαρχο, με τις γυναίκες να στερούνται εξουσίας. Οι γυναίκες μπορεί να χρειαστεί να συμπεριφέρονται γλωσσικά περισσότερο σαν άντρες, για να γίνουν αποδεκτές και να μετριάσουν την απόσταση μεταξύ τους (Wardhaugh, 2006).

7.4. Γλώσσα και φύλο

Πολλές έρευνες επικεντρώνονται στη γλωσσική συμπεριφορά γυναικών και αντρών, για να εξετάσουν τις γλωσσικές πρακτικές συγκρότησης και διαπραγμάτευσης του φύλου. Οι έμφυλες ταυτότητες κατασκευάζονται μέσω της

γλωσσικής επίδρασης, με το φύλο να έχει αλληλένδετη σχέση με την ταυτότητα, την κοινωνική τάξη, την ηλικία, τις πολιτισμικές καταβολές. Όπως διαπιστώθηκε από τις μελέτες αυτού του είδους, οι κοινότητες της πρακτικής, δηλαδή ομάδες ατόμων (π.χ. οικογένεια, καθηγητές κ.ά.) αναπτύσσουν και μοιράζονται τρόπους γλωσσικής και μη γλωσσικής χρήσης, αντιλήψεις, αξίες, σχέσεις εξουσίας. Το φύλο, λοιπόν, νοείται ως συνάρτηση των κοινοτήτων πρακτικής στις οποίες συμμετέχει ένα άτομο, αλλά και του τρόπου συμμετοχής του σε αυτές (Παυλίδου, 2006 Eckert & McConnell-Ginet, 1992).

Όπως έχει ήδη διατυπωθεί, η διάκριση μεταξύ των φύλων είναι πασιφανής στις δραστηριότητες της καθημερινής ζωής και στις στάσεις που σχετίζονται με αυτά. Πέρα από αυτόν τον διαχωρισμό, οι διαφορές τους είναι ορατές και σε επίπεδο γλώσσας, στη γλωσσική τους συμπεριφορά, η οποία καθιερώνεται νωρίς και στη συνέχεια συνηθίζεται (Wardhaugh, 2006). Έχει παρατηρηθεί η «άνιση αντιπροσώπευση των φύλων στη γλώσσα, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως γλωσσικός σεξισμός» (Τσοκαλίδου, 2001, παρα. 2). Ο όρος αυτός αφορά την «πρακτική της διάκρισης ενός ατόμου με γνώμονα το φύλο του. Στη σύγχρονη κοινωνία, η διάκριση αυτή γίνεται εις βάρος των γυναικών, γεγονός που αντικατοπτρίζεται και στη γλωσσική μας χρήση και συμπεριφορά» (Τσοκαλίδου, 2001, παρα. 3). Η σχέση γλώσσας και φύλου απασχόλησε και τη φεμινιστική γλωσσολογία. Η τελευταία, που αναδείχθηκε μέσα από το γυναικείο κίνημα τη δεκαετία του 1970 και αποκάλυψε τον γλωσσικό σεξισμό, αντιλαμβάνεται το φύλο, σύμφωνα με την Παυλίδου, ως μια κατηγορία η οποία αντανακλάται στη γλώσσα ή συγκροτείται μέσω της γλώσσας. Η συγκρότηση του φύλου μέσω της γλώσσας συνδέεται στενά με τις φεμινιστικές θεωρίες της αποδόμησης, οι οποίες ορίζουν το φύλο ως γλωσσική κατασκευή (Αλβανούδη, 2008).

Οι άνδρες και οι γυναίκες είναι κοινωνικά όντα που έχουν μάθει να ενεργούν με συγκεκριμένους τρόπους (Wardhaugh, 2006). Παρακολουθώντας τα φύλα από την παιδική ηλικία, παρατηρούμε ότι τα αγόρια και τα κορίτσια μεγαλώνουν σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια, αφού ανατρέφονται διαφορετικά. Αλληλεπιδρούν και παίζουν με διαφορετικούς τρόπους, που σημαίνει ότι μαθαίνουν να χρησιμοποιούν και τη γλώσσα με διαφορετικούς τρόπους. Σύμφωνα με την κοινωνιολόγο Janet Lever (1976), υπάρχουν έξι διαφορές στη συμπεριφορά μεταξύ αγοριών και κοριτσιών: (1) τα κορίτσια παίζουν πιο συχνά σε εσωτερικούς χώρους,

(2) τα αγόρια τείνουν να παίζουν μέσα σε μεγαλύτερες ομάδες, (3) οι ομάδες παιχνιδιού αγοριών περιλαμβάνουν ένα ευρύτερο ηλικιακό φάσμα συμμετεχόντων, (4) τα κορίτσια παίζουν σε παιχνίδια κυρίως αγοριών πιο συχνά, (5) τα αγόρια παίζουν συχνά ανταγωνιστικά παιχνίδια και (6) τα παιχνίδια για κορίτσια τείνουν να διαρκούν μικρότερο χρονικό διάστημα εν συγκρίσει με τα παιχνίδια των αγοριών.

Μέσα από τις διαφορές στην κοινωνική οργάνωση του παιχνιδιού και την κοινωνική αλληλεπίδραση, μπορούμε να μάθουμε για τις διαφορές ανδρών και γυναικών στη γλωσσική χρήση. Τα μοτίβα που μαθαίνονται στην παιδική ηλικία μεταφέρονται στην ενηλικίωση και αποτελούν πιθανές πηγές κακής επικοινωνίας στην αλληλεπίδραση μεταξύ των φύλων. Ο Maltz και ο Borker συνεχίζουν με λεπτομέρειες για τον «κόσμο των κοριτσιών» και τον «κόσμο των αγοριών». Τα κορίτσια μαθαίνουν να κάνουν τρία πράγματα με τις λέξεις: (1) να δημιουργούν και να διατηρούν σχέσεις εγγύτητας και ισότητας, (2) να επικρίνουν τους άλλους με αποδεκτούς τρόπους και (3) να ερμηνεύουν με ακρίβεια την ομιλία άλλων κοριτσιών. Σε μεγάλο βαθμό, μάλιστα, οι φιλίες μεταξύ των κοριτσιών δημιουργούνται μέσω της συζήτησης. Όσον αφορά στα αγόρια, χρησιμοποιούν τον λόγο με τρεις κύριους τρόπους: (1) για να διεκδικήσουν τη θέση του ατόμου κυριαρχίας, (2) να προσελκύσουν ένα κοινό, και (3) να διεκδικήσουν τον λόγο, όταν άλλοι ομιλητές μιλούν (Sunderland, 2006).

7.4.1. Η γλωσσική συμπεριφορά των φύλων ως ενήλικες

Παρατηρώντας τα φύλα κατά τη συνομιλία τους, οι διαφορές ως προς τη γλωσσική τους συμπεριφορά είναι πολλές. Αυτές παρεμποδίζουν την επικοινωνιακή αποτελεσματικότητα ανάμεσα στα φύλα και, μάλιστα, μπορεί να οδηγήσουν σε παρεξηγήσεις, αποτυχημένες συνομιλίες ή ακόμα και στον κοινωνικό αποκλεισμό των γυναικών (Τσοκαλίδου, 1999).

Μέσα από κοινωνιογλωσσολογικές έρευνες που διεξήχθησαν διαψεύστηκαν οι στερεότυπες απόψεις για την επικοινωνιακή ικανότητα των φύλων, όπως το γεγονός ότι οι γυναίκες μιλούν περισσότερο από τους άντρες. Όπως έχει καταγραφεί, οι γυναίκες κατά την επικοινωνία τους ακολουθούν πιο πιστά τους γραμματικούς κανόνες, εν σχέσει με τους άνδρες. Ενθαρρύνουν τους άλλους να μιλήσουν θέτοντας

περισσότερες ερωτήσεις από τους άνδρες (Sunderland, 2006), οι οποίες αποσκοπούν στη δημιουργία ενός διαύλου επικοινωνίας (Τσοκαλίδου, 2001) και στη διατήρηση της συνομιλίας, εν αντιθέσει με τους άνδρες που τις υποβάλλουν, για να ζητήσουν πληροφορίες (Wardhaugh, 2006). Οι άντρες βωμολοχούν, διακόπτουν τους συνομιλητές και τις συνομιλήτριές τους περισσότερο από ό,τι οι γυναίκες και χρησιμοποιούν τολμηρή γλώσσα, για να εκφράσουν τις διαθέσεις τους. Στις μικτές συνομιλίες, μεταξύ αντρών και γυναικών, οι δεύτερες μιλούν λιγότερο και προτείνουν λίγα θέματα προς συζήτηση, τα οποία θεωρούνται δευτερεύοντα και ασήμαντα (προσωπικά θέματα, μητρότητα), σε αντίθεση με εκείνα των αντρών, όπως η πολιτική, τα αθλητικά, τα αυτοκίνητα. Οι γυναίκες, κατά τη συνομιλία τους, αντιδρούν στα λεγόμενα του συνομιλητή, καθώς χρησιμοποιούν λέξεις και επιφωνήματα (ναι, μμ, μάλιστα) ως ένδειξη προσοχής και ενδιαφέροντος για το θέμα που συζητείται και διατηρούν την οπτική επαφή. Οι άντρες, από την άλλη, μένουν τελείως σιωπηλοί ως ακροατές και δεν κοιτάζουν τον συνομιλητή ή τη συνομιλήτριά τους. Ακόμη, βάσει των μελετών, οι γυναίκες χρησιμοποιούν περισσότερες εκφράσεις δισταγμού ή έμμεσης αντιμετώπισης των θεμάτων, όπως το «ίσως» ή ερωτηματικές προτάσεις, για να κάνουν δηλώσεις, ενώ οι άντρες χρησιμοποιούν καταφάσεις ή προσταγές για τις δικές τους τοποθετήσεις ή επιθυμίες (Τσοκαλίδου, 1999). Η μετάβαση από ένα θέμα συζήτησης προς ένα άλλο δε γίνεται γρήγορα και απότομα, όπως στους άνδρες, αλλά σταδιακά και βάσει των προηγούμενων λεγομένων των συνομιλητριών/ών τους, στην περίπτωση των γυναικών. Οι άντρες, από την άλλη μεριά, δεν αφιερώνουν παρά λίγο χρόνο στο κάθε θέμα και το αλλάζουν γρήγορα, με συνέπεια οι συνομιλήτριες/ές τους να νιώθουν ότι δεν ενδιαφέρονται αρκετά (Coates, 1993). Επιπλέον, οι γυναίκες που συζητούν ανοιχτά τις προσωπικές τους εμπειρίες το κάνουν, για να τις μοιραστούν και να αποσπάσουν κάποια διαβεβαίωση ή παρηγοριά, εν αντιθέσει με τους άντρες που συχνά θεωρούν τις συζητήσεις προσωπικού επιπέδου επικίνδυνες ή μη αναγκαίες και όταν συμμετέχουν σε αυτές ο ρόλος τους είναι κυρίως συμβουλευτικός (Τσοκαλίδου, 2001).

Βάσει των χαρακτηριστικών που προηγήθηκαν διαμορφώνεται η αντίληψη ότι ο γυναικείος λόγος είναι ανίσχυρος, διότι είναι περισσότερο έμμεσος σε σχέση με τον αντρικό. Δεν ευσταθεί κάτι τέτοιο, καθώς ο λόγος των γυναικών παρέχει τις δυνατότητες επικοινωνίας στους συνομιλητές και τις συνομιλήτριες, χωρίς να επιβάλλει τους δικούς του προκαθορισμένους κανόνες επικοινωνίας. Μια

επικοινωνία, για να είναι επιτυχημένη, πρέπει να πραγματοποιείται μέσα από τη χρήση ερωτήσεων, καταφάσεων αλλά και αναμονής για τη λήψη του λόγου από τους συνομιλητές ή συνομιλήτριες (Coates, 1993).

7.4.2. Η κυριαρχία του αρσενικού φύλου στη γλώσσα

Κατά την καθημερινή μας επικοινωνία παρατηρούμε ότι η δημόσια ομιλία βρίθκει γλωσσικών τύπων που απευθύνονται κυρίως στο ανδρικό φύλο (Holmes & Meyerhoff, 2003), με τις γυναίκες να είναι αόρατες γλωσσικά. Χρησιμοποιούν κι εκείνες αρσενικούς τύπους στη συνομιλία τους, με αποτέλεσμα να θεωρείται το αρσενικό ως το πρότυπο για την ανθρώπινη αναπαράσταση (π.χ. η αντωνυμία *αυτός* ή ουσιαστικά που συμπίπτουν με ουσιαστικά που αναφέρονται σε αρσενικά). Η κατασκευή γλωσσικών τύπων που να δηλώνουν την παρουσία των γυναικών στη γλώσσα προκύπτει μόνο αν βασιστούμε στον αρσενικό τύπο. Η γλωσσική κατασκευή για τις γυναίκες είναι συχνά παράγωγο του άνδρα/αρσενικού μέσω διαφόρων γραμματικών (μορφολογικών) διεργασιών, με το αρσενικό να είναι ο κανόνας, όπως φαίνεται και από το λεξικό. Η αρσενική μορφή γίνεται η κυρίαρχη, από την οποία προκύπτει μια νέα γυναικεία μορφή. Αυτή η ασυμμετρία επηρεάζει, επίσης, τη λεξιλογική σύνθεση πολλών γλωσσών, στις οποίες παρατηρείται η απουσία λέξεων που να δηλώνουν για τις γυναίκες μια ποικιλία ρόλων και επαγγελμάτων. Μέσα από αυτή τη γλωσσική ασυμμετρία γίνεται αντιληπτή και η κοινωνική θέση της γυναίκας, η οποία παρουσιάζεται ως ένα σεξουαλικό ον που εξαρτάται από τον άνδρα (Holmes & Meyerhoff, 2003).

Εξετάζοντας τη σχέση γλώσσας και φύλου, ο γλωσσικός σεξισμός εντοπίζεται στα βασικά επίπεδα της γλώσσας, το μορφολογικό, συντακτικό και σημασιολογικό. Ξεκινώντας με τη μορφολογία, όπως άλλες γλώσσες, έτσι και η ελληνική διαθέτει γραμματικό γένος και αυτό διακρίνεται σε αρσενικό, θηλυκό και ουδέτερο. Χωρίς να είναι ο μοναδικός τρόπος για να διακρίνουμε το φύλο, το γραμματικό γένος αποτελεί ένα εξαιρετικά ισχυρό μέσο για τη διάκριση των φύλων στην ελληνική (Παυλίδου, Καπελλίδη & Καραφώτη, 2015). Να σημειώσουμε ότι ο προσδιορισμός «γραμματικό» χρησιμοποιείται, επειδή δεν υπάρχει σύμπτωση γραμματικού και φυσικού γένους. Το αρσενικό εκπροσωπεί το θηλυκό και το περιέχει, ενώ το αντίθετο γλωσσικά δεν υφίσταται. «Σε περιπτώσεις φυσικής, και

αναμενόμενης γραμματικής, συνύπαρξης αρσενικών και θηλυκών οντοτήτων, το αρσενικό γραμματικό γένος υπερισχύει» (Τσοκαλίδου, 2001, παρα. 5). Για παράδειγμα, η φράση «όλοι οι μαθητές να βγουν στο προαύλιο» μπορεί να αναφέρεται μόνο σε μαθητές αρσενικού γένους, αλλά ταυτόχρονα και σε μαθήτριες. «Η παραδοσιακή χρήση του αρσενικού γένους, για να εκφράσει και τα δύο γένη, εκτός από το γεγονός ότι επικαλύπτει το θηλυκό γένος, δημιουργεί και αμφισημία, αφού μπορεί να σημαίνει μια ομάδα ανδρών ή μια ομάδα από άντρες και γυναίκες» (Τσοκαλίδου, 2001, παρα. 5). Αυτό μάλιστα δικαιολογείται στη γραμματική, διότι το αρσενικό είναι το επικρατέστερο γένος, για τον Αχιλλέα Τζάρτζανο. Στο συντακτικό της δημοτικής διαβάζουμε: «Αν τα υποκείμενα είναι διαφορετικού γένους, τότε το κατηγορούμενο εκφέρεται στο επικρατέστερο γένος. Και επικρατέστερο γένος είναι το αρσενικό» (Νεοελληνική Σύνταξις, 1946, σ. 47). Ωστόσο, το γραμματικό γένος στη γλώσσα δεν έχει σχέση με το βιολογικό φύλο. Λέμε το αγόρι, το κορίτσι, η γάτα, ο ελέφαντας. Το αρσενικό είναι το γένος που επικρατεί, αφού επικρατέστερο είναι το γένος του επικρατέστερου φύλου, αλλά όταν τα υποκείμενα είναι άνθρωποι και μόνο τότε. Άρα, το γραμματικό γένος επηρεάζει την ανθρώπινη σκέψη, τις κοινωνικές ιδέες (Φραγκουδάκη, 1988).

Στα γυναικεία επαγγέλματα ο γλωσσικός σεξισμός είναι διάχυτος, με το θηλυκό γένος να απουσιάζει σε αρκετές περιπτώσεις. Για τον σχηματισμό των γυναικείων επαγγελμάτων με υψηλό κύρος γίνεται χρήση του επιθήματος του αρσενικού επαγγελματικού ονόματος, όπως φαίνεται στα παραδείγματα «ο γιατρός /η γιατρός», «ο αρχαιολόγος /η αρχαιολόγος», «ο φιλόλογος/η φιλόλογος» (Αρχάκης & Κονδύλη, 2011). Εντούτοις, υπάρχει μία δυσκολία στο να αναγνωρισθεί το φύλο σε περίπτωση άναρθρης χρήσης του ουσιαστικού ή όταν η λέξη αναφέρεται στην ονομαστική ή στη γενική του πληθυντικού: «οι δήμαρχοι/των δημάρχων», «οι υπουργοί/των υπουργών» (πρόκειται για γυναίκες ή για άνδρες δημάρχους, υπουργούς;). Εναλλακτικά προτείνεται η δυνατότητα προσθήκης προσδιορισμών δηλωτικών του φύλου: γυναίκες δήμαρχοι, άνδρες υπουργοί (Κλαίρης & Μπαμπινιώτης, 2001, όπ. αναφ. στο Μενεγάκη & Ευθυμίου, 2009). Πρόταση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη και των δημοτικιστών εν γένει ήταν να τεθούν στα αρσενικά ονόματα τα επιθήματα -ίνα, -ίσα, -έσσα, π.χ. δήμαρχος/δημάρχισσα δημαρχίνα (Κλαίρης & Μπαμπινιώτης, 2001, σ. 55-57). Ωστόσο, η πρόταση αυτή δεν υιοθετήθηκε από τις ομιλήτριες/τους ομιλητές, γιατί κυριάρχησαν οι λόγιοι τύποι των θηλυκών επαγγελματικών ονομάτων

που θεωρείται, ακόμη και σήμερα, ότι διαθέτουν μεγαλύτερο κύρος σε σχέση με τους τύπους της καθομιλουμένης (Κλαίρης & Μπαμπινιώτης, 2001, σ. 57).

Η λέξη «άνθρωπος», επίσης, είναι αρκετά προβληματική και αντανακλά την υπεροχή του αρσενικού έναντι του θηλυκού φύλου. Αν και χρησιμοποιείται για να δηλώσει τους άνδρες και τις γυναίκες, παρατηρούμε ότι για μία γενική έννοια επιλέγεται και υπερτερεί το αρσενικό γένος. Η συγκεκριμένη λέξη έχει φύλο, διότι χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει αποκλειστικά τους άνδρες, συνεπώς μιλάμε για μία «ψευδογενικευτική χρήση του αρσενικού ουσιαστικού *άνθρωπος*» (Μακρί-Tsilirakou 1989, όπ. αναφ. στο Αλβανούδη, 2013, σ. 26-27). Η έμφυλη ανισότητα είναι έκδηλη γλωσσικά, αφού, για να καταλάβουμε ότι γίνεται αναφορά στη γυναίκα, θα πρέπει να συμπεριλάβουμε τη λέξη στον λόγο μας (Litosseliti, 2006, σ. 14).

Ο γλωσσικός σεξισμός είναι παρών και στα γυναικεία οικογενειακά ονόματα. Το επίθετο των γυναικών προκύπτει από το αρσενικό και τίθεται στη γενική πτώση του αρσενικού γένους (γενική κτητική). Για να δηλωθεί το αρσενικό όνομα, χρησιμοποιείται η ονομαστική πτώση (π.χ. ο κύριος Λαμπρόπουλος), ενώ γίνεται χρήση της γενικής πτώσης, όταν το όνομα είναι θηλυκού γένους (π.χ. η κυρία Λαμπροπούλου). Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι η γυναίκα είναι κτήμα κάποιου, ανήκει σε κάποιον, με την ταυτότητά της να προσδιορίζεται μέσω του πατέρα της ή/και του συζύγου της, γεγονός που δηλώνει ότι η εξάρτησή της μεταφέρεται από τον πατέρα στον σύζυγο (Αρχάκης & Κονδύλη, 2011).

Περνώντας σε συντακτικό επίπεδο, διαπιστώνουμε ότι το ανδρικό φύλο κατέχει τον πρωταγωνιστικό ρόλο. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις περισσότερες καθιερωμένες φράσεις όπου εμφανίζονται και τα δύο φύλα, το αρσενικό προηγείται, όπως «ο Αδάμ και η Εύα», «το αντρόγυνο» ή στο παράδειγμα «ο κύριος και η κυρία Παπανικολάου». Στις περιπτώσεις που προηγείται ο θηλυκός τύπος γίνεται ως ένδειξη ευγένειας προς το «αδύναμο» φύλο (Τσοκαλίδου, 2001). Βασιζόμενοι στο συντακτικό του Τζάρτζανου, *Νεοελληνική Σύνταξις* (1946), για τα άψυχα όντα, όταν σε μια πρόταση συνυπάρχουν πολλά και διαφορετικού γένους ουσιαστικά, τότε το κατηγορούμενο τίθεται στο ουδέτερο γένος (πχ. Το ψυγείο και ο φούρνος είναι χαλασμένα). Στα έμψυχα επικρατεί το αρσενικό γένος, όπως φαίνεται και στο παράδειγμα «Ο πατέρας και η μητέρα είναι κουρασμένοι». Στην προκειμένη περίπτωση δε συναντάται το αντίθετο, δηλαδή να υπερισχύει το θηλυκό γένος

(Αρχάκης & Κονδύλη, 2011). Επιπροσθέτως, στη σύνταξη γίνεται χρήση άλλοτε της ενεργητικής και άλλοτε της παθητικής φωνής, αλλάζοντας έτσι το υποκείμενο και το αντικείμενο σε μια πρόταση και εν τέλει το νόημα. Ο τρόπος σύνδεσης των λέξεων και προτάσεων μεταξύ τους είναι κομβικός σε σχέση με τα κοινωνικά στερεότυπα. Όταν γίνεται αναφορά στα φύλα ή τη σεξουαλικότητα, η σύνταξη συνδέεται τόσο με τις έμφυλες ιδεολογίες όσο και με τη διατήρηση των ατόμων με κοινωνικό κύρος και εξουσία, όπως είναι οι άνδρες (Eckert & McConnell-Ginet, 2003, όπ. αναφ. στο Κατσιμίχα & Παπαλεξάτου, 2020). Για την Julia Penelope (1990), «η παθητική φωνή, που δεν αναφέρει τον δράστη, χρησιμοποιείται συχνά, και ιδίως σε περιπτώσεις βιασμού γυναικών, ώστε να τραβήξει την προσοχή του κοινού από την καταπίεση των γυναικών από τους άνδρες, ρίχνοντας την ευθύνη στις επιλογές των γυναικών, που «προκαλούν» αντίστοιχα αποτελέσματα (π.χ. «Η γυναίκα βιάστηκε» και όχι «Ο άνδρας βίασε»))» (Κατσιμίχα & Παπαλεξάτου, 2020, σ. 24).

Τέλος, στο σημασιολογικό επίπεδο παρατηρείται η υποβάθμιση του γυναικείου φύλου, αφού δεν είναι λίγες οι λέξεις που ξεχωρίζουν για τον μειωτικό τους χαρακτήρα έναντι των γυναικών. Ο γλωσσικός σεξισμός είναι ορατός στα σημασιολογικά πεδία των λημμάτων «άντρας» και «γυναίκα». Τα συνώνυμα για τη λέξη γυναίκα είναι: η γυναίκα του δρόμου, του πεζοδρομίου, η τιποτένια, η γυναικάρα, η αλόγα, η αντρογυναίκα, η αρκούδα, η βουβάλα κλπ. Τα αντίστοιχα συνώνυμα του λήμματος «άντρας» είναι: αντρείος, αντρειωμένος, αντρόκαρδος, γενναιόκαρδος, γενναίος, γενναιόψυχος, παλληκάρι κλπ. (Δαγκίτσης, 1986, όπ. αναφ. στο Τσοκαλίδου, 2001). Επίσης, τα περισσότερα λήμματα που έχουν πρώτο συνθετικό τη «γυναίκα» έχουν αρνητική σημασιολογική χροιά όπως η λέξη *γυναικοδουλειά*. Για έναν άντρα δηλώνει ερωτική υπόθεση, ερωτοδουλειά, ενώ η σημασία για τις γυναίκες είναι οι κακολογίες, κουτσομπολιά, μικρότητες, που, σύμφωνα με την αντίληψη που επικρατεί, προσιδιάζουν σε αυτές (Μπαμπινιώτης, 1998, όπ. αναφ. στο Τσοκαλίδου, 2001). Εκφράσεις, όπως «γύναιο», «γυνή της απωλείας», «η γυναίκα του δρόμου», «η γυναίκα του πεζοδρομίου», παραπέμπουν στην ηθική της γυναίκας και μας προκαταλαμβάνουν σε σχέση με τη σεξουαλικότητά της. Η γυναικεία συμπεριφορά και δραστηριότητα ορίζεται με βάση ένα ανδρικό πρότυπο, που είναι ο κανόνας. Η λέξη *γυναικοκουβέντες* έχει αρνητική σημασία σε σχέση με το «κουβέντες», που χρησιμοποιείται για την ανάλογη ανδρική δραστηριότητα, ελλείπει μάλιστα του

ανδροκουβέντες (Τσοκαλίδου, 2001). Τέλος, αξίζει να σημειωθεί και ο σημασιολογικός διαχωρισμός ανάμεσα στη λέξη «κυρία», που θεωρείται η έγγαμη γυναίκα, και «δεσποινίς», η άγαμη γυναίκα, που δεν υφίσταται αντίστοιχος για τους άνδρες (Αρχάκης & Κονδύλη, 2011).

7.5. Αίτια της διαφοράς στη γλωσσική χρήση και συμπεριφορά των δύο φύλων

Η γλωσσική απόκλιση αλλά και οι διαφορές στον τρόπο επικοινωνίας μεταξύ των δύο φύλων δεν είναι τυχαίες και, μάλιστα, μπορούν να εξηγηθούν από μελετητές που έχουν εντυφλήσει επί του θέματος. Αρχικά, οι διαφορές των δύο φύλων μπορεί να βασίζονται στις διαφορετικές υποκοουλτούρες στις οποίες εκτίθενται (Τσοκαλίδου, 1999), και ως εκ τούτου χρησιμοποιούν διαφορετικά χαρακτηριστικά αλληλεπίδρασης, με αποτέλεσμα να μην επικοινωνούν επιτυχημένα (Hornberger & Lee McKay, 2010). Επιπροσθέτως, ο λόγος των γυναικών και των ανδρών διαφέρει λόγω του καταμερισμού της εξουσίας που ισχύει στην κοινωνία και που οδηγεί σε λιγότερη απόδοση εξουσίας στις γυναίκες (Τσοκαλίδου, 1999). Η γλώσσα των γυναικών είναι αποτέλεσμα επιβολής της πατριαρχίας και ως εκ τούτου είναι μια γλώσσα που αντανακλά την αδυναμία και την υποταγή. Η κυριαρχία των ανδρών είναι υπαίτια για τις γλωσσικές διαφορές που βασίζονται στο φύλο, με τις γυναίκες να είναι υποχείρια αυτών στους κοινωνικούς, οικονομικούς και γλωσσικούς τομείς της ζωής (Hornberger & Lee McKay, 2010). Ένας άλλος λόγος για τη γλωσσική διαφορά αφορά στο κύρος και την αλληλεγγύη, με τις γυναίκες να προσέχουν σε μεγάλο βαθμό τη χρήση της γλώσσας, προκειμένου να κατακτήσουν μια καλύτερη θέση στην κοινωνία σε σχέση με τους άνδρες (Τσοκαλίδου, 1999). Οι διαφορές αυτές των δύο φύλων οφείλονται στη διαφορετική κοινωνικοποίηση από την αρχή της ζωής τους, η οποία τους οδηγεί σε μια γλωσσική συμπεριφορά που παγιώνεται μέσα από την ένταξή τους σε ομόφυλες ομάδες-κοινωνικά δίκτυα. Οι άντρες και οι γυναίκες αντιμετωπίζονται ως μέλη κοινωνικών ομάδων συσχετισμένα με άλλα άτομα, δημιουργώντας κλειστά ή ανοικτά δίκτυα, που, εν τέλει, καθορίζουν και την κοινωνιογλωσσική τους συμπεριφορά (Τσοκαλίδου, 1999· Hornberger & Lee McKay, 2010). Η πρακτική αυτή ενισχύεται κατά τη διάρκεια της σχολικής ζωής, όπου τα αγόρια κερδίζουν περισσότερη προσοχή λόγω της ζωνρότητας σε σχέση με τα κορίτσια που αναπόφευκτα έχουν μία παθητική στάση (Τσοκαλίδου, 1999).

8. Το φύλο

Το φύλο για ορισμένους μελετητές, όπως οι Eckert και McConnell-Ginet (2003, όπ. αναφ. στο Wardhaugh, 2006), είναι βασικό συστατικό της ταυτότητας. Νοείται ως μέρος του τρόπου με τον οποίο συγκροτούνται οι κοινωνίες γύρω μας, με κάθε κοινωνία να διαφέρει εντελώς από την άλλη. Για τους ίδιους, είναι δεδομένο πως πορευόμαστε στη ζωή μας με έμφυλο τρόπο και η συμπεριφορά μας αναδεικνύει το φύλο μας. Το φύλο έχει μία ισχυρή δύναμη και θεωρείται ένα χαρακτηριστικό που είναι δύσκολο να αποφύγουμε (Wardhaugh, 2006).

Τις δεκαετίες του '70 και του '80 το φύλο ταυτιζόταν κυρίως με τις γυναίκες, γεγονός που δεν υφίσταται στις μέρες μας, καθώς αναφέρεται είτε στις διαφορές ανάμεσα στα φύλα, είτε περιγράφει την ανισότητα μεταξύ αντρών και γυναικών. Ο όρος, που αποτελεί δάνειο από τη βιολογία και τη γλωσσολογία, χρησιμοποιήθηκε αρχικά στην κοινωνιολογία τη δεκαετία του '70, για να διαχωριστεί το *βιολογικό φύλο*, την έμφυλη διαφορά που παραπέμπει στη φύση, από τις κοινωνικές της επιπτώσεις, το *κοινωνικό φύλο*.

Στις αρχικές μελέτες για το φύλο γινόταν λόγος για το πώς η έμφυλη βιολογική διαφορά ήταν η βάση για τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα και όρισε τον τρόπο συγκρότησης της έμφυλης ταυτότητας. Και για την Τζόουν Σκοτ η υπόσταση του φύλου είναι σύνθετη, καθώς νοηματοδοτεί την έμφυλη διαφορά και επισημαίνει τις σχέσεις εξουσίας. Από τη μια μεριά το φύλο αφορά στις κοινωνικές σχέσεις και τις διαφορές μεταξύ αντρών και γυναικών και από την άλλη μεριά συγκροτεί και αναπαριστά σχέσεις εξουσίας λόγω των έμφυλων διαφορών.

Εντούτοις, ήδη στα τέλη της δεκαετίας του '80 υποστηρίχθηκε ότι το φύλο σχετίζεται άμεσα με την κοινωνία και τον πολιτισμό και πως η βιολογία είναι ιστορικά (κοινωνικά και πολιτισμικά) κατασκευασμένη. Δεν υφίστανται, δηλαδή, οι δύο κατηγορίες «άντρες» και «γυναίκες» με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και σχέσεις μεταξύ τους. Αφορά σχέσεις που μεταβάλλονται ιστορικά μέσα από τη νοηματοδότηση και τη δράση των ανθρώπων στον κόσμο. Πρόκειται, επί της ουσίας, για κατηγορίες κοινωνικά και πολιτισμικά κατασκευασμένες, όπως οι κατηγορίες «ανδρισμός» και «θηλυκότητα» (Αβδελά, 2006).

8.1. Κοινωνικό και βιολογικό φύλο

Η έννοια του φύλου αναφέρεται στις βιολογικές και κοινωνικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών (Βέικου, χ.χ.). Η διάκριση μεταξύ «sex» (βιολογικό φύλο) και «gender» (κοινωνικό φύλο) ήταν ένα από τα θεμέλια της δυτικής φεμινιστικής σκέψης. Τα ακόλουθα ζεύγη ορισμών είναι τυπικά και αφορούν την αντιπαράθεση ενός συνόλου βιολογικών γεγονότων με ένα σύνολο πολιτιστικών γεγονότων. Με τον όρο «sex» αναφερόμαστε στις βιολογικές, γενετικές διαφορές μεταξύ αρσενικών και θηλυκών, ενώ με το «gender» στις κοινωνικές, πολιτισμικές, ψυχολογικές κατασκευές που επιβάλλονται σε αυτές τις βιολογικές διαφορές (Holmes & Meyerhoff, 2003).

Όταν αναφερόμαστε στην ταυτότητα του κοινωνικού φύλου, κάνουμε λόγο για την αυτοαντίληψη που διαμορφώνει ένα άτομο σχετικά με τον γυναικείο ή ανδρικό κοινωνικό ρόλο, που επιλέγει και που μπορεί να διαφέρει από το βιολογικό φύλο. Για το κίνημα του φεμινισμού, οι ρόλοι που αναφέρονται στο φύλο είναι κοινωνικά προσδιορισμένοι και δεν μπορούν να καθοριστούν με καθαρά βιολογικά κριτήρια. Στις έρευνες φύλου της δεκαετίας του 1950 και εξής ο όρος «φύλο» αναφέρεται στις πολιτισμικές και όχι στις βιολογικές διαφορές, όπως σε αυτή της Judith Butler. Η τελευταία, σημαντική εκπρόσωπος του φεμινισμού, θεωρεί τους ρόλους που αναφέρονται στο φύλο ως μια κοινωνική πρακτική η οποία συχνά αποκαλείται επιτελεστική (Βέικου, χ.χ.).

Η κοινωνιολογία εξετάζει σε σχέση με το φύλο τους τρόπους με τους οποίους οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών καθορίζονται και «φυσικοποιούνται» από τον πολιτισμό και τις κοινωνικές δομές. Αυτές οι διαφορές αποδίδουν στις γυναίκες ιδιαίτερες «θηλυκές» ιδιότητες και μια συγκεκριμένη ταυτότητα φύλου που καθιερώνεται μέσω της κοινωνικοποίησης. Η έννοια του κοινωνικού φύλου χρησιμοποιείται, για να νοηματοδοτήσει όλα αυτά που ένα πρόσωπο λέει ή κάνει, για να δηλώσει ότι είναι αγόρι ή κορίτσι, άνδρας ή γυναίκα, περιλαμβάνοντας και τη σεξουαλικότητα. Το ντύσιμο, ο τρόπος ομιλίας, η κίνηση του σώματος, το επάγγελμα, και άλλοι παράγοντες που δεν περιορίζονται από το βιολογικό φύλο χαρακτηρίζουν το κοινωνικό φύλο. Η κοινωνία, μέσα από μια σειρά από κοινωνικούς κανόνες και τρόπους συμπεριφοράς κατάλληλους για το ένα ή το άλλο φύλο, υποδεικνύει σε ποιο πολιτισμικά καθορισμένο κοινωνικό φύλο ανήκει το άτομο (Βέικου, χ.χ.). Οι

κοινωνικο-πολιτισμικοί κανόνες με τους οποίους λειτουργεί η κοινωνία παίζουν καθοριστικό ρόλο στην απόδοση των συγκεκριμένων κοινωνικών χαρακτηριστικών στα φύλα, τα οποία θέτουν τις βάσεις για τις στερεοτυπικές διαφορές μεταξύ των φύλων. Κατ' ουσίαν οι αντιλήψεις για το κοινωνικό φύλο έχουν να κάνουν με την αποδοχή και ενσωμάτωση των κοινωνικών κανόνων. Αυτές φυσικοποιούνται ως στοιχείο της προσωπικής ταυτότητας ενός ατόμου κι έτσι επιβάλλεται η κοινωνική κατηγορία του κοινωνικού φύλου πάνω στο ανθρώπινο σώμα, το βιολογικό φύλο (Βέικου, χ.χ.).

Η άποψη ότι τα άτομα προσδιορίζονται από το κοινωνικό φύλο και όχι από το βιολογικό συγκλίνει με αυτή της Judith Butler για το κοινωνικό φύλο και την επιτελεσματικότητα (Βέικου, χ.χ.). Για τη Simone de Beauvoir «δε γεννιέται κανείς γυναίκα, αλλά μάλλον γίνεται» (Butler, 1990, σ. 12). Το φύλο είναι «κατασκευασμένο», αλλά υπονοείται στη διατύπωσή της ότι με κάποιο τρόπο αναλαμβάνει ή οικειοποιείται αυτό το φύλο και ότι θα μπορούσε να πάρει κάποιο άλλο φύλο. Η Μποβουάρ διασαφηνίζει ότι «γίνεται» γυναίκα, αλλά πάντα κάτω από έναν πολιτισμικό καταναγκασμό, ο οποίος δεν προέρχεται από το βιολογικό φύλο. Τίποτα δεν εγγυάται ότι η «αυτή» που γίνεται γυναίκα είναι αναγκαστικά θηλυκό. Αν το σώμα θεωρείται μια κατάσταση, δεν υπάρχει προσφυγή σε ένα σώμα. Ως εκ τούτου, το βιολογικό φύλο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια προκαταρκτική ανατομική πραγματικότητα (Butler, 1990).

Η Wodak έχει ισχυριστεί ότι το να είσαι γυναίκα ή άντρας αλλάζει από γενιά σε γενιά και ποικίλλει μεταξύ διαφορετικών φυλετικών, εθνοτικών και θρησκευτικών ομάδων, καθώς και για μέλη διαφορετικών κοινωνικών τάξεων. Δεδομένης της παρούσας άποψης το φύλο θα πρέπει να μαθαίνεται εκ νέου σε κάθε γενιά. Για την Cameron γίνεται αναφορά στο φύλο των ανδρών και των γυναικών διαρκώς, αναπαράγοντας τρόπους να μιλούν «κατάλληλα» για το φύλο τους και να συμπεριφέρονται βασιζόμενοι σε αυτό (Wardhaugh, 2006). Επίσης, για την ίδια η έμφυλη συμπεριφορά "χτίζεται" πάνω σε προϋπάρχουσες διαφορές φύλου και η σχέση κοινωνικού και βιολογικού φύλου μπορεί να είναι μεν αυθαίρετη, αλλά πάντα θα υπάρχουν διαφορές στη συμπεριφορά, οι οποίες θα αντανακλούν το φύλο. Οι κοινωνικές συμπεριφορές επιβάλλονται στους ανθρώπους βάσει του βιολογικού τους φύλου (ως μέλος της «ομάδας των ανδρών» ή της «ομάδας των γυναικών»). Το φύλο νοείται, επιπλέον, ως ένα σύνολο διατυπωμένων ιδεών για τις γυναίκες και τους

άνδρες, ατομικά ή συλλογικά. Αυτό το σύνολο ιδεών υιοθετείται, επηρεάζοντας τη σκέψη και τις πρακτικές των ατόμων και, μάλιστα, μπορεί να είναι τόσο σημαντικές οι ιδέες αυτές, ώστε στην πραγματικότητα να κατασκευάζουν βιολογικές συσχετίσεις του φύλου (για παράδειγμα, οι μύες είναι ταυτισμένοι με τους άνδρες που σηκώνουν βάρη, επειδή είναι «αυτό που κάνουν οι άνδρες») (Sunderland, 2006).

Σύγχρονες μελέτες αμφισβητούν την ιδέα του φύλου ως κάτι διαφορετικό από μια δυαδική, βιολογικά διαμορφωμένη ή κοινωνικά καθορισμένη οντότητα, που αποτελείται από μια παγιωμένη αρρενωπότητα και θηλυκότητα (Sunderland, 2006). Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 αναπτύχθηκε η queer θεωρία και ο ακτιβισμός για τη σεξουαλική ταυτότητα, που αποτέλεσε την ίδια τη βάση του κινήματος και της κοινότητας των λεσβιών/γκέι. Η λέξη «queer» περιλαμβάνει τις λέξεις «λεσβία», «gay», «bisexual» και «transgender», αλλά η λέξη «queer» χρησιμοποιείται επίσης για την πρόκληση εννοιών της σεξουαλικής ταυτότητας, θολώνοντας σκόπιμα τα όρια μεταξύ των κατηγοριών της ταυτότητας. Σύμφωνα με τη θεωρία queer, η ομοφυλοφιλική ταυτότητα παράγεται μέσω επαναλαμβανόμενων λεκτικών πράξεων, που σημαίνει ότι οι σεξουαλικές ταυτότητες δεν είναι περιγραφικές αλλά επιτελεστικές – όχι τι είναι οι άνθρωποι αλλά τι κάνουν (Butler, 1990, όπ. αναφ. στο Sunderland, 2006). Οι ταυτότητες δεν είναι προσωπικά χαρακτηριστικά ή ατομικές κατασκευές αλλά πολιτισμικού χαρακτήρα πράξεις που δημιουργούνται ή πραγματοποιούνται κατά τη διάρκεια κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Αποτελούν θεωρητικά κατασκευάσματα που «προκύπτουν σε συγκεκριμένους χρόνους, σε συγκεκριμένα μέρη, να κάνουν συγκεκριμένη δουλειά» (Roynton, 1997, όπ. αναφ. στο Sunderland, 2006, σ. 132). Οι σεξουαλικές ταυτότητες δεν περιλαμβάνουν απλώς σεξουαλικότητα, αλλά επεκτείνονται σε πολιτισμικά πρότυπα της σκέψης και της ζωής (Sunderland, 2006).

Το φύλο, δηλαδή, δεν είναι η ταυτότητα ενός ατόμου, αλλά μια συνεχής διαπραγμάτευση μεταξύ εαυτού και κοινωνίας. Με την κοινωνική αλληλεπίδραση, τα άτομα εκτελούν έμφυλου χαρακτήρα ταυτότητες, που μπορεί με τη σειρά τους να αμφισβητήσουν, ή ακόμα και να ανατρέψουν κυρίαρχες ιδεολογίες φύλου. Κατά την απόδοση του εαυτού τους με βάση το φύλο, τα άτομα κάνουν επιλογές που περιλαμβάνουν τις κοινωνικές προσδοκίες, τα πολιτισμικά μοντέλα και τις ιδεολογίες σχετικά με το φύλο για το πώς να διαμορφώσουν τον εαυτό τους. Έτσι, το φύλο είναι «ένα σύνθετο σύστημα κοινωνικών σχέσεων και λόγου, πρακτικές διαφοροποιημένες

σε τοπικά πλαίσια» (Hornberger & Lee McKay, 2010, Wardhaugh, 2006). Τέλος, πρέπει να τονίσουμε το γεγονός ότι το κοινωνικό φύλο συνδέεται άμεσα με το βιολογικό και δεν προκύπτει από αυτό (Μακρή-Τσιλιπάκου, 2010).

9. Τρόποι αντιμετώπισης του γλωσσικού σεξισμού

Για την υπέρβαση του γλωσσικού σεξισμού, οι φεμινίστριες ήδη από τη δεκαετία του '70 δεν έμειναν άπραγες, αλλά πρότειναν να αλλάξουν την πατριαρχική και σεξιστική υπόσταση της γλώσσας και να προβούν σε γλωσσικό σχεδιασμό (Holmes & Meyerhoff, 2003). Οι γλωσσικές μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις στόχευαν στην επίτευξη της γλωσσικής ισότητας γυναικών και ανδρών και στην αποκάλυψη της σεξιστικής φύσης της «πατριαρχικής» γλώσσας. Οι αλλαγές αφορούν τόσο στον σχηματισμό νέων νοημάτων και λέξεων με πρωταγωνίστριες τις γυναίκες όσο και στη δημιουργία μιας εντελώς νέας γλώσσας, όπως η γλώσσα Láadan. Η τελευταία δημιουργήθηκε από τη συγγραφέα και γλωσσολόγο επιστημονικής φαντασίας Suzette Haden Elgin με σκοπό «να εκφράσει τις αντιλήψεις των γυναικών» (Elgin, 1988, όπ. αναφ. στο Holmes & Meyerhoff, 2003, σ. 555).

Έχουν διατυπωθεί εναλλακτικές πρακτικές στους δημόσιους χώρους της εκπαίδευσης, των Μ.Μ.Ε. και της πολιτικής, με σκοπό την εξάλειψη του γλωσσικού σεξισμού. Προτείνεται η κριτική προσέγγιση της γλώσσας στα επίπεδα της γραμματικής, της σύνταξης και της σημασιολογίας και η επίκριση περιστατικών που προτάσσουν τη σεξιστική γλώσσα. Η χρήση διπλών (αρσενικών και θηλυκών) τύπων στις γενικές αναφορές (π.χ. *μαθητής/τρια*) είναι απαραίτητη, για να υπενθυμίζεται η γυναικεία αξία και παρουσία, όπως και η κατάργηση ή αναπαραγωγή σεξιστικών όρων π.χ. *γεροντοκόρη, δεσποινίς* (Τσοκαλίδου, 1996), ενώ, όταν η αναφορά σε γυναίκες είναι αποκλειστική, η χρήση του θηλυκού γένους επιβάλλεται να είναι επίσης αποκλειστική (Γκασούκα & Γεωργαλλίδου, 2006). Σε περιπτώσεις αμφισημίας ως προς το γένος του ονόματος αναφοράς σε άτομα και ομάδες ανθρώπων λόγω της κοινής μορφολογικής κατάληξης, είναι προτιμότερο να αναγράφονται τα άρθρα και στα δύο γένη, ενώ στην περίπτωση της μορφολογικά κοινής ονομαστικής και γενικής του πληθυντικού να μην απουσιάζει η διευκρίνιση «γυναίκες και άντρες». Όταν συναντάμε την ταύτιση αρσενικού και θηλυκού γένους μορφολογικά, τα προσαρτήματα στην ονοματική φράση (π.χ. επιθετικοί προσδιορισμοί) να

χρησιμοποιούνται και στα δύο γένη, ενώ όπου αυτό δεν είναι εφικτό να προστίθεται η φράση «γυναικών και αντρών». Επιπλέον, όπου γίνεται αναφορά σε μεικτούς πληθυσμούς, είναι προτιμότερο να γίνεται χρήση των αντωνυμιών και στα δύο γένη. Τα κείμενα προσλαμβάνονται και ερμηνεύονται από τις/τους αναγνώστριες/τες ως ολόκληρες. Εάν το σύνολο του κειμένου τονίζει παντοιοτρόπως την κυριαρχία του αρσενικού γραμματικού γένους, τότε και οι ουδέτερες νοηματικά λέξεις θα ερμηνευθούν ως αρσενικές. Για να αποφευχθεί κάτι τέτοιο, θα πρέπει να δηλώνονται και τα δύο γένη/ φύλα (Γκασούκα & Γεωργαλλίδου, 2006). Ακόμη, με την καθιέρωση καινούριων όρων που εκφράζουν τη γυναικεία πραγματικότητα, όπως οι λέξεις *σεξουαλική παρενόχληση*, *τεκνοθεσία* αντί του όρου *υιοθεσία*, και με την ευαισθητοποίηση στο θέμα του γλωσσικού σεξισμού στην εκπαίδευση, τα Μ.Μ.Ε. και τις πολιτικές οργανώσεις μέσα από συζητήσεις και σεμινάρια, η μείωση της πατριαρχικής γλώσσας θα είναι αισθητή. Οι γυναίκες/ φεμινίστριες γλωσσολόγοι θα πρέπει να συμμετέχουν στις διαδικασίες καθορισμού της γλώσσας και να προτείνουν σθεναρά τη χρήση εναλλακτικών ρόλων/προτύπων για τα δύο φύλα στην εκπαίδευση (π.χ. *η πυροσβεστήνα*, *η ψυχαναλύτρια*, *ο πατέρας*, *ο νηπιαγωγός*). Επιπλέον, η χρήση γυναικείων μορφών στα Μ.Μ.Ε. ως αντιπροσωπευτικών της ανθρώπινης ύπαρξης (π.χ. στις γελοιογραφίες), όπως και η παρουσίαση των γυναικών ως έξυπνων, δυναμικών και αποφασιστικών και όχι, απαραιτήτως, υστερικών, άβουλων και σεξομανών ατόμων στα τηλεοπτικά σήριαλ, θα βοηθούσε αρκετά στην εξάλειψη του φαινομένου. Τέλος, προκρίνεται η συχνή χρήση του θηλυκού γένους που αποσκοπεί στην κριτική των στερεοτύπων στον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο (π.χ. *η από μηχανής θεά*, *η διευθύντρια*) (Τσοκαλίδου, 1996). «Στόχος είναι η επιλογή δήλωσης του γένους/φύλου να είναι ανατρεπτική ως προς τον κυρίαρχο γραμματικό κανόνα και να λειτουργήσει αφυπνιστικά, υποδεικνύοντας τη δυνατότητα μιας εναλλακτικής συντακτικής διευθέτησης όχι αμιγώς γλωσσικών ζητημάτων στην εκπροσώπηση των φύλων στο λόγο» (Γκασούκα & Γεωργαλλίδου, 2018, σ. 42).

Εντούτοις, για να επιτευχθεί η γλωσσική ισότητα μεταξύ των φύλων, θα πρέπει να γίνουν πράξη οι ανωτέρω προτάσεις, αφού πρωτίστως αναγνωριστεί η άδικη αντιμετώπιση των γυναικών σε επίπεδο γλώσσας και μη. Είναι βέβαιο ότι θα υπάρχει και μία μερίδα ανθρώπων που θα αντιτίθεται σε αυτές τις πρακτικές. Όπως λέει και η Cameron, «στο στόμα των σεξιστών η γλώσσα μπορεί πάντα να είναι σεξιστική» (Holmes & Meyerhoff, 2003, σ. 567), ωστόσο αυτή η άποψη δεν είναι αποθαρρυντική

για την επίτευξη της μη σεξιστικής γλωσσικής μεταρρύθμισης (Holmes & Meyerhoff, 2003).

B. Πρακτικό μέρος

1. Ερευνητικό ερώτημα

Τα βιβλία αποτελούν φορέα κοινωνικοποίησης και αρωγό κατά τη διαδικασία ένταξης του παιδιού στο κοινωνικό σύνολο. Οι μαθητές δε διδάσκονται απλά την τυπική εκπαίδευση αλλά είναι δέκτες πολλών μηνυμάτων που διαπερνούν τα κείμενα. Εντούτοις, τα σχολικά εγχειρίδια βρίθουν στερεοτύπων και έμφυλων ιδεολογιών, αφού μέσα από τα κείμενα εκφράζονται κοινωνικές παραδοχές, στάσεις και απόψεις για κοινωνικά και μη θέματα (Ζέττα, 2009). Η επίδραση των σχολικών βιβλίων είναι καθοριστική, καθώς η συχνότητα χρήσης τους είναι μεγάλη (Πλιόγκου, Κανταρτζή & Τριανταφύλλου, 2017). Η αξία των μηνυμάτων που μεταδίδονται με τις υποβόσκουσες ιδεολογίες είναι εξαιρετικά δύσκολο να αμφισβητηθεί, αφού η γνώση που μεταδίδεται φέρει το κύρος και την έγκριση του κράτους (Ζέττα, 2009). Οι διατυπωμένες απόψεις φαίνεται να αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα και, μάλιστα, μεταφέρονται με έναν τρόπο που δεν αφήνει το περιθώριο στον μαθητή να ασκήσει την κριτική του ικανότητα (Κανταρτζή, 2003, όπ. αναφ. στο Πλιόγκου, Κανταρτζή & Τριανταφύλλου, 2017). Τα παιδιά μαθαίνουν για τον ρόλο των φύλων μέσα από τα βιβλία, τα οποία είναι γραμμένα με τρόπο που αναπαράγουν στερεότυπα και αντιλήψεις για την κοινωνία, στην οποία οι επιλογές για άνδρες και γυναίκες περιορίζονται από τα στερεότυπα του ρόλου των φύλων, ακόμα περισσότερο από ό,τι στην πραγματική ζωή. Βάσει των θεωριών της Πρόσληψης, το 1960-70, δημιουργείται μία αμοιβαία σχέση μεταξύ κειμένου και αναγνώστη, με τον τελευταίο να οικειοποιείται τις απόψεις των βιβλίων και να τις συμπληρώνει μέσα από τις δικές του εμπειρίες και στάσεις ζωής (Holub, 2004 όπ. αναφ. στο Πλιόγκου, Κανταρτζή & Τριανταφύλλου 2017).

Η έρευνα για τα σχολικά εγχειρίδια ξεκινά στο εξωτερικό το 1960, ενώ στην Ελλάδα οι πρώτες έρευνες αρχίζουν τη δεκαετία του 1980. Οι έρευνες του εξωτερικού καταδεικνύουν ότι το ανδρικό φύλο είναι αυτό που κυριαρχεί παντού. Καταγράφονται διακρίσεις που αφορούν στους χαρακτήρες των βιβλίων, στις

δραστηριότητες και στο είδος της γλώσσας που χρησιμοποιείται, είναι δηλαδή έκδηλες οι περιπτώσεις γλωσσικού σεξισμού. Οι γυναίκες τόσο στο εξωτερικό όσο και στον ελλαδικό χώρο, με την έρευνα της Φραγκουδάκη στα αναγνωστικά βιβλία της περιόδου 1954- 1974, παρουσιάζονται ως μητέρες και νοικοκυρές, ενώ οι άνδρες περιγράφονται πιο δραστήριοι και πάντα ως οι αρχηγοί της οικογένειας. Σε νεότερες έρευνες, όπως αυτή της Κανταρτζή, αναδεικνύεται η ανδρική υπεροχή στην κοινωνική πολιτική και επαγγελματική ζωή, με τη γυναίκα να περιορίζεται στον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας και να παρουσιάζεται ως εργαζόμενη, ασκώντας γυναικεία επαγγέλματα (Πλιόγκου, Κανταρτζή & Τριανταφύλλου, 2017).

Μέσα από την παρούσα εργασία θα δοθεί έμφαση στα σχολικά εγχειρίδια της Νεοελληνικής Γλώσσας, όπως προαναφέρθηκε, για να εξετάσουμε αν επιβεβαιώνονται τα ανωτέρω περί στερεοτύπων και σεξιστικής διάθεσης τόσο στα κείμενα, που είναι φορέας αυτών, όσο και στις δραστηριότητες. Συγκεκριμένα, θα εξεταστεί αν εντοπίζεται η άνιση εκπροσώπηση των δύο φύλων μέσα από τη γλώσσα, ο λεγόμενος γλωσσικός σεξισμός. Θα επιβεβαιώσουν ή θα διαψεύσουμε την πρόταξη του αρσενικού γένους και την απουσία ή μειωμένη χρήση του αντίστοιχου θηλυκού, ως απόρροια του σεξισμού. Το ερευνητικό ερώτημα της εργασίας είναι αν ενυπάρχουν στοιχεία γλωσσικού σεξισμού στο βιβλίο της Νεοελληνικής Γλώσσας και στο αντίστοιχο τετράδιο εργασιών. Αν, δηλαδή, χρησιμοποιείται το αρσενικό γένος σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι το θηλυκό και αν γίνεται χρήση του αρσενικού με το θηλυκό μαζί.

2. Μεθοδολογία της έρευνας

Η έρευνα της παρούσας εργασίας έχει δύο σκέλη, καθώς θα επιχειρήσουμε μία ποσοτική έρευνα των στοιχείων γλωσσικού σεξισμού, για να αποτυπώσουμε αριθμητικά την παρουσία τους στα κείμενα και τις προτεινόμενες δραστηριότητες, αλλά και μία ποιοτική, για να ερμηνεύσουμε την ατυχή επιλογή τους. Για τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας, την καταγραφή και ανάλυση των στοιχείων γλωσσικού σεξισμού θα ακολουθήσουμε τη μελέτη της Μαριάνθης Γεωργαλίδου και

της Σοφίας Λαμπροπούλου, που διεξήγαγαν το 2016, με τον τίτλο: «Γραμματικό γένος και γλωσσικός σεξισμός στα έγγραφα της ελληνικής δημόσιας διοίκησης».

Αντικείμενο ανάλυσης, στην έρευνα των Γεωργαλίδου και Λαμπροπούλου, ήταν το μορφοσυντακτικό, λεξιλογικό/σημασιακό και το πραγματολογικό επίπεδο των εγγράφων. Πιο συγκεκριμένα, εξετάστηκαν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των επαγγελματικών ουσιαστικών, το άρθρο, οι διάφοροι τύποι αντωνυμιών, τα προσαρτήματα καθώς και η συντακτική δομή των προτάσεων και ο συντακτικός ρόλος των ονοματικών φράσεων. Μέσα από τη μελέτη αναδείχθηκε και επιβεβαιώθηκε η πρόταξη του αρσενικού γένους, αφού αυτό κυριαρχούσε στα έγγραφα της ελληνικής δημόσιας διοίκησης. Στα τελευταία, οι αρσενικοί τύποι των ονομάτων προηγούνται των θηλυκών, η γενικευμένη χρήση του αρσενικού γένους είναι πασιφανής, ενώ καταγράφεται και η συστηματική συμφωνία άρθρων, προσαρτημάτων και αντωνυμιών σχεδόν αποκλειστικά στο αρσενικό γραμματικό γένος (Γεωργαλίδου & Λαμπροπούλου, 2016). Με οδηγό την εν λόγω έρευνα θα επιχειρήσουμε κάτι αντίστοιχο στα σχολικά εγχειρίδια της Γλώσσας της Α΄ Γυμνασίου.

Ποσοτική έρευνα

Στο βιβλίο καθώς και στο τετράδιο εργασιών του μαθήματος της *Γλώσσας* τα ενδεχόμενα στοιχεία γλωσσικού σεξισμού εξετάζονται βάσει κατηγοριοποιήσεων. Η πρώτη κατηγοριοποίηση αφορά στις πληροφορίες σχετικά με τα στοιχεία αυτά, αν δηλαδή παρατηρείται η υπερίσχυση του αρσενικού γένους, και η δεύτερη έχει σχέση με το πού εντοπίζονται τα στοιχεία αυτά, στους τίτλους κειμένων λόγου χάρη. Τα στοιχεία γλωσσικού σεξισμού καταγράφονται αριθμητικά και ακολουθεί και μία κατηγοριοποίηση αυτών, για να αποτυπωθεί επακριβώς η χρήση του αρσενικού γένους και του θηλυκού γένους. Ειδικότερα, εξετάζονται:

Πρώτη κατηγοριοποίηση:

- Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους (και μέσα από το άρθρο και τις αντωνυμίες)
- Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους
- Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί

- Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων (όπως «ο άνθρωπος» ή «το πρόσωπο»)
- Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο και δεν προκύπτει από το κείμενο (π.χ. «υπάλληλοι»).
- Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων (στους όρους των προτάσεων)

Δεύτερη κατηγοριοποίηση:

- Η στοχοθεσία της εκάστοτε ενότητας
- Τα κείμενα
- Οι τίτλοι των κειμένων
- Οι ερωτήσεις κατανόησης των κειμένων
- Οι δραστηριότητες
- Οι εκφωνήσεις των δραστηριοτήτων
- Οι γραμματικοί κανόνες
- Η ανακεφαλαίωση της εκάστοτε ενότητας

Έπεται η εξέταση των εκάστοτε ενότητων αρχικά του σχολικού βιβλίου και ύστερα του τετραδίου εργασιών της *Νεοελληνικής Γλώσσας της Α΄ Γυμνασίου*. Θα αναλυθούν διεξοδικώς και οι δέκα ενότητες και θα καταγράφονται κάθε φορά τα στοιχεία γλωσσικού σεξισμού, ακόμα κι αν επαναλαμβάνονται. Οι ενότητες που θα μελετήσουμε είναι οι εξής: 1. «Οι πρώτες μέρες σε ένα σχολείο», 2.«Επικοινωνία στο σχολείο», 3.«Ταξίδι στον κόσμο της φύσης», 4. «Φροντίζω για τη διατροφή και την υγεία μου», 5. «Γνωρίζω τον μαγικό κόσμο του θεάτρου και του κινηματογράφου», 6. «Οι δημιουργικές δραστηριότητες στη ζωή μου», 7. «Ο κόσμος μέσα από την οθόνη-εικόνα», 8. «Αθλητισμός και Ολυμπιακοί Αγώνες: Παρακολουθώ και συμμετέχω», 9. «Ανακαλύπτω τη μαγεία της γνώσης», 10. «Γνωρίζω τον τόπο μου και τον πολιτισμό του».

A. Βιβλίο Νεοελληνικής Γλώσσας

1^η ενότητα σχολικού βιβλίου

Πίνακας Α.1. Συγκεντρωτικός πίνακας των στοιχείων γλωσσικού σεξισμού της 1^{ης} ενότητας

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Ερωτήσεις κατανόησης των κειμένων	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις δραστηριοτήτων	Γραμματικοί κανόνες	Ανακεφαλαίωση	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	2	0	28	0	2	8	14	14	0	68
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	10	0	0	1	6	0	0	17
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	5	0	2	0	5	2	0	12
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	2	0	0	2

2^η ενότητα σχολικού βιβλίου

Πίνακας Α.2. Συγκεντρωτικός πίνακας των στοιχείων γλωσσικού σεξισμού της 2^{ης} ενότητας

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Ερωτήσεις κατανόησης των κειμένων	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις δραστηριοτήτων	Γραμματικοί κανόνες	Ανακεφαλαίωση	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	3	2	23	0	0	1	22	8	2	61
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	2	1	1	0	3	0	0	7
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	0	0	0	0	2	0	0	2
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1

3^η ενότητα σχολικού βιβλίου

Πίνακας Α.3. Συγκεντρωτικός πίνακας των στοιχείων γλωσσικού σεξισμού της 3^{ης} ενότητας

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Στίχοι	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Ερωτήσεις κατανόησης των κειμένων	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις δραστηριοτήτων	Γραμματικοί κανόνες	Ανακεφαλαίωση	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	2	29	0	3	5	12	2	0	53
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	8	0	0	0	0	0	0	8
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	9	0	1	1	1	0	0	12
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1

4^η ενότητα σχολικού βιβλίου

Πίνακας Α.4. Συγκεντρωτικός πίνακας των στοιχείων γλωσσικού σεξισμού της 4^{ης} ενότητας

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Ερωτήσεις κατανόησης των κειμένων	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Γραμματικοί κανόνες	Ανακεφαλαίωση	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	1	43	1	0	11	19	2	0	77
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	3	0	0	0	0	0	0	3
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	0	1	3	0	4
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	9	0	0	6	3	1	0	19
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο	0	0	4	0	0	0	0	0	0	4
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1

5^η ενότητα σχολικού βιβλίου

Πίνακας Α.5. Συγκεντρωτικός πίνακας των στοιχείων γλωσσικού σεξισμού της 5^{ης} ενότητας

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Ερωτήσεις κατανόησης των κειμένων	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Γραμματικοί κανόνες	Ανακεφαλαίωση	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	17	19	0	1	3	18	5	0	63
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	7	0	0	0	0	0	0	7
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο	0	0	3	0	0	0	0	0	0	3
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1

6^η ενότητα σχολικού βιβλίου

Πίνακας Α.6. Συγκεντρωτικός πίνακας των στοιχείων γλωσσικού σεξισμού της 6^{ης} ενότητας

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Ερωτήσεις κατανόησης των κειμένων	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Γραμματικοί κανόνες	Ανακεφαλαίωση	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	0	28	0	3	0	6	4	0	41
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	8	0	3	0	0	0	0	11
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	1	0	0	0	0	1	0	2
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο	0	1	0	1	0	0	0	0	0	2
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

7^η ενότητα σχολικού βιβλίου

Πίνακας Α.7. Συγκεντρωτικός πίνακας των στοιχείων γλωσσικού σεξισμού της 7^{ης} ενότητας

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Ερωτήσεις κατανόησης των κειμένων	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Γραμματικοί κανόνες	Ανακεφαλαίωση	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	0	13	1	2	2	8	6	0	32
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	2	5	0	1	0	1	2	0	11
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	0	3	0	0	3
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	2	0	0	1	7	0	0	10
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	3	0	0	3

8^η ενότητα σχολικού βιβλίου

Πίνακας Α.8. Συγκεντρωτικός πίνακας των στοιχείων γλωσσικού σεξισμού της 8^{ης} ενότητας

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Ερωτήσεις κατανόησης των κειμένων	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Γραμματικοί κανόνες	Ανακεφαλαίωση	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	0	44	0	0	0	12	3	1	60
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	1	0	0	0	5	0	0	6
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	2	0	0	0	0	0	0	2
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο	0	0	4	0	0	0	1	0	0	5
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1

9^η ενότητα σχολικού βιβλίου

Πίνακας Α.9. Συγκεντρωτικός πίνακας των στοιχείων γλωσσικού σεξισμού της 9^{ης} ενότητας

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Ερωτήσεις κατανόησης των κειμένων	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Γραμματικοί κανόνες	Ανακεφαλαίωση	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	1	22	1	2	10	23	2	0	61
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	4	0	1	2	4	0	0	11
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	2	0	0	0	1	0	0	3
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	3	0	0	0	1	0	0	4
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο	0	0	5	0	0	2	0	0	0	7
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1

10^η ενότητα σχολικού βιβλίου

Πίνακας Α.10. Συγκεντρωτικός πίνακας των στοιχείων γλωσσικού σεξισμού της 10^{ης} ενότητας

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Ερωτήσεις κατανόησης των κειμένων	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Γραμματικοί κανόνες	Ανακεφαλαίωση	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	1	0	39	0	0	0	12	2	0	54
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	1	0	1	0	0	0	0	2
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	2	0	0	0	2	0	0	4
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο	0	0	4	0	0	0	2	0	0	2
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Τετράδιο Εργασιών

1^η ενότητα τετραδίου εργασιών

Πίνακας Β.1. Συγκεντρωτικός πίνακας για την 1^η ενότητα του τετραδίου εργασιών

Στοιχεία γλωσσικού Σεισισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	0	8	0	4	17	29
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	0	0	1	0	1
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	0	0
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	1	0	0	0	1
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο και δεν προκύπτει από το κείμενο	0	0	0	0	0	1	1
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	0

2^η ενότητα τετραδίου εργασιών

Πίνακας Β.2. Συγκεντρωτικός πίνακας για την 2^η ενότητα του τετραδίου εργασιών

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	0	24	1	7	15	47
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	3	0	0	0	0	3
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	2	0	0	0	0	2
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	4	0	0	1	5
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο και δεν προκύπτει από το κείμενο	0	0	3	0	0	0	3
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	2	0	0	0	0	2

3^η ενότητα τετραδίου εργασιών

Πίνακας Β.3. Συγκεντρωτικός πίνακας για την 3^η ενότητα του τετραδίου εργασιών

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	0	27	0	0	9	36
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	3	0	0	0	3
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	0	0
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	2	0	0	1	3
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο και δεν προκύπτει από το κείμενο	0	0	2	0	0	0	2
Η πρόταση του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	0

4^η ενότητα τετραδίου εργασιών

Πίνακας Β.4. Συγκεντρωτικός πίνακας για την 4^η ενότητα του τετραδίου εργασιών

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	4	31	0	0	5	40
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	1	0	0	0	1
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	0	0
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	8	0	0	0	8
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο και δεν προκύπτει από το κείμενο	0	1	5	0	0	0	6
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	0

5^η ενότητα τετραδίου εργασιών

Πίνακας Β.5. Συγκεντρωτικός πίνακας για την 5^η ενότητα του τετραδίου εργασιών

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	0	3	0	0	2	5
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	1	0	0	1	1
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	0	0
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	1	0	0	0	1
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο και δεν προκύπτει από το κείμενο	0	0	0	0	0	0	0
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	0

6^η ενότητα τετραδίου εργασιών

Πίνακας Β.6. Συγκεντρωτικός πίνακας για την 6^η ενότητα του τετραδίου εργασιών

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	0	12	1	0	4	17
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	11	0	0	0	11
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	0	0
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	0	0	0	1	0
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο και δεν προκύπτει από το κείμενο	0	0	1	0	0	0	1
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	0

7^η ενότητα τετραδίου εργασιών

Πίνακας Β.7. Συγκεντρωτικός πίνακας για την 7^η ενότητα του τετραδίου εργασιών

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	0	11	1	0	0	12
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	0	0	0	0	0
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	4	4
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	0	0	0	0	0
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο και δεν προκύπτει από το κείμενο	0	1	5	0	0	0	6
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	4	4

8^η ενότητα τετραδίου εργασιών

Πίνακας Β.8. Συγκεντρωτικός πίνακας για την 8^η ενότητα του τετραδίου εργασιών

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	0	9	0	0	1	10
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	0	0	0	0	0
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	0	0
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	0	0	0	1	1
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο και δεν προκύπτει από το κείμενο	0	0	1	0	0	1	2
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	0

9^η ενότητα τετραδίου εργασιών

Πίνακας Β.9. Συγκεντρωτικός πίνακας για την 9^η ενότητα του τετραδίου εργασιών

Στοιχεία γλωσσικού Σχεδιασμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	0	11	0	2	1	14
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	0	0	0	0	0
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	3	0	0	1	4
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	3	0	0	0	3
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο και δεν προκύπτει από το κείμενο	0	0	1	0	0	0	1
Η πρόταση του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	0

10^η ενότητα τετραδίου εργασιών

Πίνακας Β.10. Συγκεντρωτικός πίνακας για την 10^η ενότητα του τετραδίου εργασιών

Στοιχεία γλωσσικού Σεξισμού	Στοχοθεσία ενότητας	Σκίτσα	Κείμενο	Τίτλος κειμένου	Δραστηριότητες	Εκφωνήσεις Δραστηριοτήτων	Σύνολο
Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους	0	0	16	1	0	3	20
Η αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	0	0	4	0	0	0	4
Η γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	0	0	0	0	0	0	0
Η χρήση ουδέτερων ως προς το γένος λέξεων	0	0	2	0	0	0	2
Η αναφορά σε πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι άγνωστο και δεν προκύπτει από το κείμενο	0	0	4	0	0	0	4
Η πρόταξη του αρσενικού γένους στη συντακτική δομή των προτάσεων	0	0	0	0	0	0	0

Κατά τη μελέτη των ενοτήτων στα δύο σχολικά εγχειρίδια, αναμέναμε τον εντοπισμό στοιχείων γλωσσικού σεξισμού, εντούτοις, ο αριθμός τους μας εξέπληξε δυσάρεστα. Καταγράφηκαν εν συνόλω 800 γενικευτικές αναφορές στο αρσενικό γένος τόσο στο βιβλίο της Γλώσσας όσο και στο τετράδιο εργασιών, με τις περισσότερες να εντοπίζονται στο πρώτο, όπως είναι φυσικό (570). Ακόμη,

παρατηρούμε ότι το αρσενικό γένος επιλέγεται, ακόμα κι όταν δεν προκύπτει το φύλο από τα συμφραζόμενα του κειμένου, ενώ γίνεται και αναφορά σε ουδέτερες λέξεις που δεν αποδίδουν και πάλι το φύλο των προσώπων. Η υπεροχή του αρσενικού γένους προτάσσεται τόσο γραμματικά όσο και συντακτικά. Το αρσενικό γένος επιλέγεται πρώτο κατά τη σύνταξη, όταν συνυπάρχει με το θηλυκό, και μάλιστα αυτή η πρακτική σημειώνεται 11 φορές συνολικά. Αξιοσημείωτο είναι ότι αποτυπώθηκαν και περιπτώσεις υπέρβασης του γλωσσικού σεξισμού, με την αναφορά του θηλυκού γένους και του αρσενικού μαζί αλλά και αποκλειστικά του θηλυκού. Στην πρώτη περίπτωση ο αριθμός τους δεν ήταν ικανός, για να εξισορροπήσει ή να υπερνικήσει αυτή την απόκλιση εν συγκρίσει με τη χρήση του αρσενικού, αφού καταγράφηκαν μόλις 107 αναφορές μόνο στο θηλυκό γένος και στα δύο εγχειρίδια της *Γλώσσας*. Αποθαρρυντικές είναι και οι 24 αναφορές με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί και στα δύο εγχειρίδια σε περιπτώσεις που ο/η συγγραφέας απευθύνεται και στα δύο φύλα.

2.2. Ποιοτική έρευνα

Στην ποιοτική ανάλυση των δεδομένων που καταγράφηκαν θα επιχειρήσουμε μια πραγματολογική ανάλυση αυτών, δηλαδή θα εξεταστούν η χρήση του γραμματικού γένους στα κείμενα, οι επικοινωνιακοί στόχοι των κειμένων, ποια/ποιος απευθύνεται σε ποια/ποιον, καθώς και τα γλωσσικά μέσα που χρησιμοποιούνται στα κείμενα. Θα ακολουθήσουμε, επί της ουσίας, τη μελέτη των Γεωργαλίδου & Λαμπροπούλου (2016) και στο δεύτερο σκέλος της έρευνας. Θα ερμηνεύσουμε κάποιες από τις γραμματικές, συντακτικές και πραγματολογικές επιλογές των συγγραφέων μέσω των οποίων καταγράφονται οι υποβόσκουσες ιδεολογίες περί φύλου. Θα σχολιάσουμε τόσο τις περιπτώσεις διαιώνισης του γλωσσικού σεξισμού όσο και τις προσπάθειες υπέρβασής του.

Ήδη από την πρώτη ενότητα του σχολικού βιβλίου και του τετραδίου εργασιών το αρσενικό γένος, μέσω του οποίου γίνεται και αναφορά στο θηλυκό γένος, είναι διάχυτο. Στην πρώτη ενότητα του σχολικού βιβλίου, στο πρώτο κείμενο, σημειώνεται η γενικευμένη χρήση του αρσενικού γένους, για να δηλώσει το αρσενικό και το θηλυκό φύλο, τους μαθητές/τις μαθήτριες και τους καθηγητές/τις καθηγήτριες στη φράση «τους έχει κάνει στρατιωτάκια» στη σελ. 10. Η επιλογή αυτή αναπαράγει την

πεποίθηση για την υπεροχή του αρσενικού γένους και κατ' επέκταση του αρσενικού φύλου. Το ίδιο συναντάμε και στο τετράδιο εργασιών, στη σελ. 9, στις ερωτήσεις κατανόησης, στην ερώτηση για το σκίτσο. Σε αυτό απεικονίζεται ο διευθυντής να μιλάει στο προαύλιο του σχολείου με τους μαθητές και τις μαθήτριες να τον παρακολουθούν. Ενώ συνυπάρχουν αγόρια και κορίτσια, τίθενται οι ερωτήσεις «Σε ποιους απευθύνεται;» και «οι ακροατές του τον καταλαβαίνουν;», προβάλλοντας το αρσενικό φύλο ως το πιο ισχυρό. Στην τέταρτη ενότητα του σχολικού βιβλίου, στο κείμενο της σελ. 76, για τη διατροφή κατά τη διάρκεια των εξετάσεων, χρησιμοποιείται η φράση «θα επιτρέψει στους εξεταζόμενους», για να συμπεριλάβει και το θηλυκό φύλο, τις μαθήτριες, οι οποίες απουσιάζουν γλωσσικά. Ομοίως και στο τετράδιο εργασιών με τη φράση «οι ζητιάνοι που γυρίζουν από δω και από κει» στο κείμενο 8 στη σελ. 43, το θηλυκό φύλο είναι ανύπαρκτο, προσδίδοντας μεγαλύτερη αξία στο αρσενικό. Στην ένατη ενότητα του σχολικού βιβλίου, και συγκεκριμένα στη δραστηριότητα της σελ. 141, παρατηρήσαμε κάτι παράδοξο. Η άσκηση αναφέρεται σε μια φίλη των μαθητών/τριών που γράφει ποιήματα και δηλώνει πως η ίδια νιώθει «μικρός θεός» και όχι μικρή θεά που θα αναμέναμε. Δε γίνεται, δηλαδή, χρήση του θηλυκού γένους παρόλο που παρουσιάζεται το θηλυκό φύλο, επιβάλλοντας γλωσσικά την κυριαρχία του αρσενικού. Στο κείμενο 1 της έκτης ενότητας του τετραδίου εργασιών (σελ. 52), που κάνει λόγο για το kayak, χρησιμοποιείται η φράση «Σήμερα όταν βλέπω... αγχωμένους αρχάριους» και για τα δύο φύλα. Ουσιαστικά γίνεται ξανά αξιοποίηση του αρσενικού γένους, ταυτίζοντας μόνο το αρσενικό φύλο με αυτή τη δραστηριότητα, με τις γυναίκες να μην έχουν καμία συμμετοχή σ' αυτή. Επιπλέον, το κείμενο της δέκατης ενότητας στη σελ. 77 συνοδεύεται από ένα σκίτσο στο οποίο απεικονίζονται η Μαφάλντα με δύο αγόρια. Στην ερώτηση κατανόησης, που ακολουθεί, ο/η συγγραφέας που έχει θέσει την ερώτηση χρησιμοποιεί το αρσενικό γένος, ενώ βλέπουμε και τη θηλυκή παρουσία στην παρέα, ενισχύοντας τον γλωσσικό σεξισμό και τον παραγκωνισμό του γυναικείου φύλου ως υπόσταση. Κατ' αναλογία της ενότητας που προηγήθηκε, στη δεύτερη ενότητα του σχολικού βιβλίου στη δραστηριότητα της σελ. 29, ζητείται από τους μαθητές και τις μαθήτριες να κάνουν σύγκριση του κειμένου 4 της ενότητας με κάποια άλλα σκίτσα συνοδευόμενα από σύντομα κείμενα. Στο σκίτσο β. με θέμα «Ραδιοφωνικός λόγος στο διαδίκτυο», παρουσιάζεται ένας ραδιοφωνικός παραγωγός να λέει *Φίλε ακροατή, σ' ευχαριστούμε που έκανες μια στάση εδώ, στο «Ράδιο Γαία», και ευελπιστούμε η στάση αυτή να σου μείνει αξέχαστη*. Με την προσφώνηση «φίλε ακροατή» γίνεται αναφορά τόσο στους

άνδρες ακροατές όσο και στις γυναίκες, για άλλη μία φορά, δηλαδή, το αρσενικό γένος περιλαμβάνει και το θηλυκό, αγνοώντας παντελώς το τελευταίο γλωσσικά. Τέλος, κάτι αντίστοιχο συναντάμε και στη σελ. 13, στην πρώτη ενότητα του σχολικού βιβλίου. Στη δραστηριότητα υπάρχει ένα σκίτσο με μικρής έκτασης κείμενα. Παρουσιάζονται τέσσερις συνομιλίες, η πρώτη είναι μεταξύ δύο κοριτσιών, η δεύτερη μεταξύ δύο αγοριών, στην τρίτη παρουσιάζεται ένας γυμνασιάρχης και στην τελευταία μια μητέρα με την κόρη της. Η δραστηριότητα, η οποία καλεί τους μαθητές να κάνουν μία αντιστοίχιση των προτάσεων που βρίσκονται σ' αυτή και των συνομιλιών του σκίτσου, έχει την εκφώνηση: «Βρείτε σε ποιο από τα σκίτσα ο ομιλητής...». Παρατηρούμε ότι χρησιμοποιείται η λέξη ομιλητής και για τα δύο φύλα, ενώ το πιο ορθό θα ήταν να γραφεί και το αντίστοιχο ουσιαστικό θηλυκού γένους, για να αποφευχθεί ο γλωσσικός παραγκωνισμός του «ασθενούς» φύλου. Συνεπώς, ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες όπου γίνεται αναφορά και στο θηλυκό γένος/φύλο, η αρσενική κυριαρχία είναι παρούσα μέσω ουσιαστικών, μετοχών και αντωνυμιών αρσενικού γένους, απαξιώνοντας το θηλυκό.

Κατά τη μελέτη των κειμένων, εντοπίσαμε και καταγράψαμε την πρόταξη του αρσενικού γένους σε επίπεδο σύνταξης. Η συντακτική προτεραιότητα των ανδρών φέρει ιδεολογικές συνδηλώσεις αναφορικά με τη θέση και τον ρόλο των φύλων στην κοινωνία. Ειδικότερα, στον πρόλογο του σχολικού βιβλίου (σελ. 7), στην προσφώνηση, η συγγραφική ομάδα απευθύνεται πρώτα στους μαθητές και έπειτα στις μαθήτριες: «Αγαπητοί μας μαθητές και μαθήτριες...». Η επιλογή αυτή καταδεικνύει την πρωτοκαθεδρία του αρσενικού φύλου/γένους τόσο σε γλωσσικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, καθιστώντας υποδεέστερο το θηλυκό φύλο/γένος. Στην πρώτη ενότητα του σχολικού βιβλίου, στο κείμενο 1 (σελ.10) με τίτλο «Πρώτη μέρα στο Γυμνάσιο», διαβάζουμε «Θεέ, πόσο τεράστιοι ήταν όλοι τους! Κι αυτή σαν νάνος! Ολόκληροι άντρες και γυναίκες». Όπως είναι φανερό, η λέξη «άντρες», που χρησιμοποιείται από τη συγγραφέα, προτάσσεται της λέξης «γυναίκα», θέτοντας τις γυναίκες δεύτερες, να ακολουθούν το ανδρικό φύλο, ενώ παράλληλα δηλώνεται και η προτίμηση των γυναικών συγγραφέων στη συντακτική πρόταξη του αρσενικού γένους. Στην ίδια ενότητα του βιβλίου, η δραστηριότητα που βρίσκεται στη σελ. 14, έχει την εξής εκφώνηση: «Εσείς διατηρείτε αλληλογραφία με φίλους ή φίλες σας που μένουν μακριά στα ελληνικά ή σε ξένες γλώσσες;». Συντακτικά προηγείται και πάλι το αρσενικό γένος, ενισχύοντας την κυριαρχία του αρσενικού γλωσσικά και όχι μόνο.

Τέλος, στη δραστηριότητα της τέταρτης ενότητας του βιβλίου (σελ. 77), στην εκφώνηση, ο/η συγγραφέας επιλέγει να αναφέρει πρώτα τους μαθητές και όχι τις μαθήτριες: «Ένας μαθητής ή μαθήτρια να ξαναδιαβάσει το κείμενο 1...». Θα μπορούσε σαφώς να γίνει το αντίθετο, δηλαδή να γίνει η αντιστροφή της σειράς των γραμματικών γενών, αφού δεν αντιτίθεται στους γραμματικούς κανόνες ούτε θεωρείται απαγορευτικό. Αντιθέτως, είναι μία πρακτική που είναι αναγκαία και αφυπνιστική για την ισότιμη γλωσσική αντιμετώπιση των γυναικών.

Στο βιβλίο και στο τετράδιο εργασιών καταγράφηκαν, όπως διαπιστώθηκε και ανωτέρω από την ποσοτική έρευνα, περιπτώσεις κατά τις οποίες γίνεται αναφορά σε λέξεις με ουδέτερο γένος. Πιο συγκεκριμένα, η χρήση της λέξης «άνθρωπος» μας απαλλάσσει για λίγο από την επαναλαμβανόμενη παρουσία του αρσενικού γένους, αφού απευθύνεται τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες. Ειδικότερα, στη δραστηριότητα της έβδομης ενότητας, στη σελ. 120, οι μαθητές και οι μαθήτριες καλούνται να συλλέξουν «λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται στην περιγραφή του σώματος και του προσώπου ενός ανθρώπου (άντρας ή γυναίκα)». Όπως διαπιστώνουμε, χρησιμοποιείται μεν η λέξη «άνθρωπος» με παρένθεση όμως από δίπλα, καθιστώντας σαφή τη σημασία αυτής της λέξης, ότι δηλαδή αφορά ή το ένα φύλο ή το άλλο και όχι μόνο το αρσενικό. Στην τελευταία ενότητα του τετραδίου εργασιών συναντάμε ξανά την ίδια λέξη στη φράση «...θα κατοικούνε για πολύ καιρό ακόμα άνθρωποι που λίγο πολύ θα μιλάνε την ίδια γλώσσα με εμένα...» του κειμένου 7, με τίτλο «Η γιαγιά μου η Αθήνα». Ο συγγραφέας, με τη λέξη αυτή που αφορά και στα δύο φύλα, αποφεύγει να επιλέξει την αξιοποίηση ενός ουσιαστικού αρσενικού γένους, λαμβάνοντας υπόψη και το θηλυκό φύλο, που είναι σύνηθες να απαξιώνεται. Ωστόσο, στην τρίτη ενότητα, στην ερώτηση κατανόησης του σχολικού βιβλίου (σελ. 41), χρησιμοποιείται η λέξη «άνθρωπος-ψαράς» στην ερώτηση «Για ποιο λόγο ο άνθρωπος-ψαράς επιδιώκει να απαλλαγεί από τη φώκια;». Αυτή η επιλογή ταυτίζει τη λέξη «άνθρωπος» αποκλειστικά με το αρσενικό γένος, ότι, δηλαδή, η λέξη αυτή αφορά μόνο το ανδρικό φύλο και όχι το γυναικείο. Εύλογα συμπεραίνουμε ότι η χρήση της λέξης «άνθρωπος», μπορεί αφενός να θεωρείται μία ουδέτερη λέξη ως προς τον προσδιορισμό του φύλου, αφετέρου μορφολογικά αλλά και μέσα από τη χρήση της τείνει να συγκαταλέγεται στο αρσενικό γένος και κατ' επέκταση να ταυτίζεται με το αρσενικό φύλο.

Ικανοποίηση, όσον αφορά στην επιλογή της λέξης στον προσδιορισμό του φύλου, στο οποίο απευθύνεται ο/η συγγραφέας ενός κειμένου, αισθανόμαστε και με τις λέξεις «πρόσωπο» και «άτομο». Ειδικότερα, στη δραστηριότητα της τέταρτης ενότητας του σχολικού βιβλίου, στη σελ. 78, οι μαθητές θα πρέπει να περιγράψουν σε τρεις παραγράφους τους προσκεκλημένους και τις προσκεκλημένες ενός γιορτινού τραπέζιού και τους ζητείται να περιγράψουν τη διακόσμηση και τα «πρόσωπα» που συμμετείχαν. Με τη λέξη «πρόσωπα» αποφεύγεται η χρήση του αρσενικού γένους που είναι διάχυτο εν γένει και αξιοποιείται μια λέξη που αντιμετωπίζει ισότιμα και τα δύο φύλα. Ομοίως στη σελ. 53 της έκτης ενότητας του τετραδίου εργασιών γίνεται ξανά η αξιοποίηση της λέξης «πρόσωπο» στον πληθυντικό αριθμό αυτή τη φορά. Στη δραστηριότητα οι μαθητές θα πρέπει να απαντήσουν στην ερώτηση «Ποια είναι τα δύο πρόσωπα που συνομιλούν στο ποίημα». Η επιλογή της χρήσης αυτής είναι καθόλα ορθή, αφού περιλαμβάνει και τα δύο φύλα, χωρίς να επιχειρείται ο έμφυλος διαχωρισμός τους. Επιπροσθέτως, στην τέταρτη ενότητα του σχολικού βιβλίου στο κείμενο 3, που κάνει λόγο για τη μεσογειακή διατροφή (σελ. 61), χρησιμοποιείται η λέξη «άτομο» στη φράση «...να παρουσιαστεί ένα διατροφικό πρότυπο, το οποίο δρα ευεργετικά στην υγεία των ατόμων...». Με αυτή την επιλογή της συγγραφέα γίνεται αναφορά και στα δύο φύλα, χωρίς να χρησιμοποιείται το αρσενικό γένος που είναι κυρίαρχο. Κατ' αναλογία της προηγούμενης ενότητας στη σελ. 46 του τετραδίου εργασιών, στο κείμενο «Ας προσδιορίσουμε το βάρος μας» γίνεται ο υπολογισμός του βάρους ανάλογα με τον Δείκτη Μάζας Σώματος. Χρησιμοποιείται, όπως φαίνεται από το κείμενο, η λέξη «το άτομο» για να αναφερθεί τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες, χωρίς να αποκλείει τις πρώτες, που είθισται να απουσιάζουν γλωσσικά.

Όπως έχει καταγραφεί ποσοτικά, οι αναφορές σε πρόσωπα των οποίων το φύλο δεν προκύπτει από το κείμενο είναι αρκετές και, μάλιστα, δημιουργούν νοηματικές δυσκολίες στις αναγνώστριες και στους αναγνώστες. Το μόνο βέβαιο είναι ότι, παρόλο που δεν είναι ευδιάκριτο το πρόσωπο στο οποίο γίνεται λόγος, το γένος που τίθεται σε χρήση είναι το αρσενικό. Ειδικότερα, στη δραστηριότητα της σελίδας 57 της τρίτης ενότητας του βιβλίου διαβάζουμε: «Ποιο ρόλο παίζει η κεντρική φωτογραφία του κειμένου 12; Για ποιο λόγο νομίζετε ότι την έβαλαν οι δημιουργοί της ιστοσελίδας;». Η επιλογή του ουσιαστικού δε μας δίνει πληροφορίες για το φύλο των δημιουργών, αν είναι άνδρες ή γυναίκες. Ομοίως στην όγδοη ενότητα του σχολικού βιβλίου, στο κείμενο για τη ζωή του Σπύρου Λούη (σελ.128), στη φράση

«...με παρότρυνση γνωστών του αποφάσισε να πάρει μέρος στην Ολυμπιάδα Αθηνών» παρατηρούμε ότι με τη χρήση της λέξης «γνωστών» δε διευκρινίζεται από τον/τη συγγραφέα, αν απευθύνεται σε άνδρες ή σε γυναίκες. Παρόλα αυτά γίνεται χρήση του αρσενικού γένους, ως πιο ισχυρού, υποτιμώντας για άλλη μία φορά το θηλυκό. Το κείμενο 7 της πέμπτης ενότητας του σχολικού βιβλίου (σελ. 95) αναφέρεται στον θίασο Μαύρου Θεάτρου της Πράγας και στους/στις «ηθοποιούς» που υποδύονται τους ρόλους του έργου. Γίνεται αμέσως αντιληπτό το γεγονός ότι μας είναι αδύνατο να γνωρίζουμε το φύλο των ηθοποιών που λαμβάνουν μέρος στην παράσταση, αφού η εν λόγω λέξη σε συνδυασμό με την απουσία του άρθρου δε μας το επιτρέπει. Λίγο παρακάτω, στη διαθεματική εργασία της σελ. 97, οι μαθητές και οι μαθήτριες καλούνται να συλλέξουν στοιχεία για σημαντικούς «συγγραφείς» και «σεναριογράφους». Η μορφολογία των ουσιαστικών δεν αποσαφηνίζει το φύλο αναφοράς στην περίπτωση των κοινών καταλήξεων για το αρσενικό και το θηλυκό. Απουσιάζει και σε αυτή την περίπτωση το άρθρο που θα μας έδινε τη δυνατότητα να προσδιορίσουμε το φύλο τους. Αντίστοιχα στο σκίτσο της ίδιας ενότητας του τετραδίου εργασιών, και συγκεκριμένα στη σελ. 48, απεικονίζεται η αφίσα μιας ταινίας με τίτλο «Σκοτεινό ποτάμι». Λίγο πιο κάτω αναγράφεται η φράση «Θα ξεπλύνει όλες τους τις αμαρτίες». Η χρήση της προσωπικής αντωνυμίας «τους» παραπέμπει και στα δύο φύλα, χωρίς να γίνεται κατανοητό το φύλο των πρωταγωνιστών και πρωταγωνιστριών της ταινίας. Και στην περίπτωση των αντωνυμιών, λοιπόν, το θηλυκό είναι γλωσσικά αόρατο με το αρσενικό γένος να υπερτερεί.

Μελετώντας με μια πιο παρατηρητική ματιά τα σχολικά εγχειρίδια της *Γλώσσας* της Α' Γυμνασίου, διαπιστώνουμε ότι κάποια επαγγέλματα, που εντοπίζονται σε αυτά, είναι συνυφασμένα κατ' αποκλειστικότητα με το αρσενικό φύλο. Πιο αναλυτικά, μία τέτοια περίπτωση συναντάμε στην τέταρτη ενότητα του σχολικού βιβλίου, στο κείμενο 10 (σελ. 76), στο οποίο γίνεται λόγος για τους «προπονητές», που απαιτούν από τους μαθητές να μην καπνίζουν. Μέσω του κειμένου συνδέεται η προπονητική με το ανδρικό φύλο, περιορίζοντας τις επαγγελματικές επιλογές των γυναικών. Στην ίδια ενότητα, στη διαθεματική εργασία που βρίσκεται στη σελ. 79, προτείνεται στους μαθητές και τις μαθήτριες να πάρουν συνέντευξη από έναν «ειδικό» (γιατρό ή διαιτολόγο). Για το σύνολο των γιατρών και των διαιτολόγων χρησιμοποιείται το αρσενικό γένος, με αποτέλεσμα να νοούνται ως αμιγώς ανδρικά

επαγγέλματα. Ομοίως στη δραστηριότητα της ένατης ενότητας του σχολικού βιβλίου (σελ. 147) διαβάζουμε «Σας επισκέπτεται ένας μαθητής-δημοσιογράφος σχολικής εφημερίδας για να σας πάρει συνέντευξη...». Επαναλαμβάνεται κι εδώ η αξιοποίηση του αρσενικού γένους, με τη λέξη «μαθητής» που προηγείται, η οποία φέρει την έμφυλη ιδεολογία σε επίπεδο επαγγελματικής αποκατάστασης, ταυτίζοντας το εν λόγω επάγγελμα με το ανδρικό φύλο. Στο κείμενο 7 (σελ. 157) συναντάμε τη φράση «ο μοναδικός υπάλληλος του τρένου παίρνει παραγγελίες...», καθιστώντας σαφή την εικόνα μιας ανδροκρατούμενης κοινωνίας στην οποία η επιλογή του επαγγέλματος είναι περιοριστική για τις γυναίκες, αφού τις αποκλείει από συγκεκριμένους επαγγελματικούς κλάδους. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ακόμα και σε ό,τι αφορά στην επαγγελματική ιδιότητα εφαρμόζεται η αποκλειστική χρήση του αρσενικού γένους, με το θηλυκό να είναι και πάλι ανύπαρκτο.

Άξια λόγου είναι και η διαπίστωση σχετικά με την επιλογή των συγγραφέων των κειμένων και των σκίτσων, που εμπλουτίζουν τα δύο σχολικά εγχειρίδια που μελετήσαμε. Ο αριθμός των ανδρών συγγραφέων απέχει παρασάγγας από αυτόν των γυναικών, αφού μετράμε 45 κείμενα ανδρών, 28 στο βιβλίο της *Γλώσσας* και 17 στο τετράδιο εργασιών και μόλις 19 κείμενα γυναικών εν συνόλω, 12 στο βιβλίο και 7 στο τετράδιο εργασιών, γεγονός που καταδεικνύει τη διαφορετική αντιμετώπιση των γυναικών, με τον λόγο των ανδρών να είναι περισσότερο υπολογίσιμος απ' ό,τι των γυναικών. Όσον αφορά στα σκίτσα, και σε αυτή την περίπτωση καταγράφουμε 15 σκίτσα που είναι δημιουργία ανδρών, 11 στο βιβλίο και 4 στο τετράδιο εργασιών, ενώ σκίτσα γυναικών μετράμε μόνο 4, εκ των οποίων το 1 το εντοπίζουμε στο βιβλίο της *Νεοελληνικής Γλώσσας* και τα υπόλοιπα στο τετράδιο εργασιών. Είναι, επί της ουσίας, έκδηλος ο σεξισμός που υφίσταται το γυναικείο φύλο μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια. Αυτός αναπαράγεται και διαιωνίζεται, μεταφέροντας ένα άκρως λαθεμένο ιδεολογικά μήνυμα για τα δύο φύλα στους μαθητές και τις μαθήτριες, αφού αντί να υπερνικά τις έμφυλες διαφορές, τις ενισχύει, προβάλλοντας σε κάθε ευκαιρία το αρσενικό φύλο και γένος.

Για την εξάλειψη του φαινομένου του γλωσσικού σεξισμού, στα σχολικά εγχειρίδια της *Γλώσσας* της Α' Γυμνασίου, γίνονται προσπάθειες, όπως η χρήση του θηλυκού και αρσενικού γένους μαζί ή μόνο του θηλυκού, όμως, ωχριούν μπροστά στην έντονη παρουσία του αρσενικού γένους. Ειδικότερα, στη δεύτερη ενότητα του σχολικού βιβλίου στο κείμενο της σελ. 27 χρησιμοποιείται το αρσενικό και το θηλυκό

γένος μαζί, «οι μαθητές και οι μαθήτριες του σχολείου», λαμβάνοντας υπόψη και τη γυναικεία παρουσία. Συναντάμε και σε άλλες ενότητες του βιβλίου τη συνύπαρξη αρσενικού και θηλυκού γένους, όπως στην τρίτη ενότητα στη σελ. 42, στο κείμενο 3, «οι νέοι και οι νέες» και στην έβδομη, στη δραστηριότητα της σελ. 119, «ένας φίλος ή μία φίλη σας θέλει να αγοράσει...», συμβάλλοντας στην έμφυλη γλωσσική ισότητα. Στην αντίστοιχη ενότητα του τετραδίου εργασιών, στη δραστηριότητα της σελ. 59, «παίξτε ένα παιχνίδι ερωτήσεων με τον/τη διπλανό/ή σας...» και στη σελ. 63 της ίδιας ενότητας, στη δραστηριότητα «ένας συμμαθητής ή συμμαθήτριά σας θέλει να μάθει... περιγράψτε σ' αυτόν/ήν...», επιχειρείται και πάλι η υπέρβαση του γλωσσικού διαχωρισμού των φύλων. Επιπροσθέτως, οι περιπτώσεις χρήσης αποκλειστικά του θηλυκού γένους είναι ελάχιστες. Στη δραστηριότητα της πρώτης ενότητας του σχολικού βιβλίου, στη σελ. 17, χρησιμοποιείται μόνο το θηλυκό γένος στην ερώτηση «Γιατί η συγγραφέας προτίμησε τη θηλυκή μορφή;». Ομοίως και στην ένατη ενότητα, στο κείμενο της σελ. 139, διαβάζουμε «...για τη νεαρή συνεργάτισσα...», «...για να εξελιχθείς σε μεγάλη επιστημόνισσα...», δηλώνοντας και στις δύο περιπτώσεις κοινωνικά αλλά και γλωσσικά την αυταξία της γυναικείας ύπαρξης. Στην ίδια σελίδα, στην πρώτη ερώτηση κατανόησης, παρατηρούμε και τη λέξη «φοιτήτρια» που αναφέρεται μόνο στο θηλυκό γένος, γεγονός που συνεισφέρει στην πάταξη του γλωσσικού φαινομένου που εξετάζουμε. Η χρήση αποκλειστικά του θηλυκού γένους είναι φανερή και στην έκτη ενότητα του τετραδίου εργασιών, στο κείμενο 6, στη φράση «...η Λήδα έχει κλίση καλλιτεχνική, θα μπορούσε να γίνει μια καλλιτέχνιδα», συμβάλλοντας στην εξάλειψη των έμφυλων γλωσσικών διακρίσεων αλλά και εν γένει των στερεοτύπων. Τέλος, στην πέμπτη ενότητα του τετραδίου εργασιών παρατηρείται η πρόταξη του θηλυκού γένους έναντι του αρσενικού, στη σελ. 49, στο κείμενο που αφορά στους ηθοποιούς Έλλη Λαμπέτη και Δημήτρη Χορν. Όταν ο συγγραφέας αναφέρεται στο θεατρικό αυτό ζευγάρι, χρησιμοποιεί πρώτα το όνομα της ηθοποιού και όχι του ηθοποιού, δίνοντας προτεραιότητα στο θηλυκό γένος και κατ' επέκταση στο θηλυκό φύλο, περίπτωση που συναντάται σπάνια στα σχολικά εγχειρίδια και που επιχειρεί να ανατρέψει την ισχύουσα συντακτική προτεραιότητα του αρσενικού γένους.

3. Συμπεράσματα

Η γλώσσα είναι μέρος του μηχανισμού μιας κοινωνίας που αποσκοπεί στη διατήρηση των διαφορών μεταξύ των φύλων (Holmes & Meyerhoff, 2003). Αυτή η ασυμφωνία στις θέσεις ανδρών και γυναικών στην κοινωνία μας αντανακλάται και στη γλώσσα, με αποτέλεσμα να υφίστανται γλωσσικές ανισότητες (Lakoff, 1973). Οι τελευταίες, μάλιστα, δε θα μπορούσαν να απουσιάζουν από τον χώρο της εκπαίδευσης, και συγκεκριμένα από τα σχολικά εγχειρίδια, τα οποία αποτελούν τον βασικό φορέα διαμόρφωσης και διαιώνισης ιδεολογιών. Οι ιδεολογίες που προτείνονται καταλήγουν σε συγκεκριμένες κοινωνικές πράξεις, αφού παρατηρείται η κατ' επιλογήν παράθεση πληροφοριών λόγου και εικόνας (Μπονίδης, 2004, όπ. αναφ. στο Ζέττα, 2009). Τα κείμενα και τα συγκεκριμένα αναπαράγουν συγκεκριμένα πρότυπα και αποσκοπούν στη συγκεκριμένη κοινωνικοποίηση των μαθητών και των μαθητριών, γεγονός που είναι καθοριστικό για την ιδιότητά τους ως πολίτες. Το περιεχόμενό τους και οι γλωσσικές επιλογές των συγγραφέων παρεμφαίνουν την κυρίαρχη ιδεολογία της κοινωνίας και την προωθούν στα σχολεία, διαιωνίζοντάς την μέσω των βιβλίων, που είναι εξαιρετικά επιδραστικά στα παιδιά (Ζέττα, 2009).

Στην έρευνα που διεξήχθη στα σχολικά εγχειρίδια της *Νεοελληνικής Γλώσσας* της Α' Γυμνασίου, το βιβλίο και το τετράδιο εργασιών, καταγράφηκαν οι περιπτώσεις γλωσσικού σεξισμού, με τις οποίες επιβεβαιώθηκαν οι ισχυρισμοί που προηγήθηκαν σε αντίστοιχες έρευνας για την κυριαρχία του αρσενικού φύλου. Πιο αναλυτικά, και τα δύο εγχειρίδια βρίθουν αναφορών στο αρσενικό γένος, σε κείμενα και τίτλους κειμένων, στις εκφωνήσεις δραστηριοτήτων και τις ίδιες τις δραστηριότητες, όπως επίσης και στη γραμματική. Το αρσενικό φύλο κυριαρχεί και στην επιλογή των συγγραφέων και των σκίτσων που εμπλουτίζουν τα σχολικά βιβλία. Η παρουσία του θηλυκού γένους είναι περιορισμένη, γεγονός που υποβόσκει τις κυρίαρχες ιδεολογίες περί ισότητας φύλου και των ρόλων τους στην κοινωνία. Ακόμα και σε περιπτώσεις που γίνεται αναφορά και στα δύο φύλα αλλά και σε γυναίκες κατ' αποκλειστικότητα, οι τελευταίες τείνουν να αγνοούνται, με αποτέλεσμα να καθίστανται αόρατες ως προς τη γλώσσα και όχι μόνο, αλλά και να δημιουργούνται νοηματικές ασάφειες. Κατά συνέπεια, ο γλωσσικός σεξισμός, ως απόρροια του σεξισμού, αντανακλάται μέσα από τα βιβλία, αφού αυτά αποτελούν πρόσφορο έδαφος για την παγίωση έμφυλων ιδεολογιών. Η κυριαρχία του αρσενικού γραμματικού γένους παραπέμπει στο

αντρικό φύλο, και ως εκ τούτου φυσικοποιεί και αναπαράγει σχέσεις ιεραρχίας, συντελώντας στην έμφυλη ανισότητα (Γεωργαλλίδου & Λαμπροπούλου, 2016).

Για να απεκδυθεί η γλώσσα τον σεξισμό που υφίσταται θα πρέπει να προηγηθεί η πάταξη του έμφυλου διαχωρισμού που μαστίζει την κοινωνία μας από αρχαιοτάτων χρόνων. Η κοινωνική αλλαγή συμβάλλει στην αλλαγή της γλώσσας, όχι το αντίστροφο, αφού η πρώτη μπορεί να επηρεάσει τις αλλαγές στις στάσεις (Lakoff, 1973). Το ίδιο, άλλωστε, διατείνεται και η Cameron, ότι για τη σταδιακή αντιμετώπιση αυτών των φαινομένων κρίνεται απαραίτητη η παρέμβαση αποκλειστικά στην ιδεολογία και όχι στον ορθολογισμό της γλωσσικής συμπεριφοράς (Wardhaugh, 2006). Η εκπαίδευση ενδείκνυται για την αλλαγή της κρατούσας κατάστασης. Είναι επιτακτική ανάγκη να καταργηθούν τα στερεότυπα που διαιωνίζονται για τα δύο φύλα και να οικοδομηθούν σχέσεις αμοιβαίου σεβασμού και εμπιστοσύνης μέσα από την εκπαίδευση. Αυτό μπορεί να υλοποιηθεί με τη γνώση του ενός φύλου για το άλλο και την ισότιμη προβολή των ρόλων τους στην κοινωνία. Επιπλέον, για την εξάλειψη τόσο του σεξισμού όσο και αυτού που αφορά τη γλώσσα θα πρέπει να γίνουν ουσιαστικές αλλαγές από πλευράς της εκπαίδευσης. Επιβάλλεται να αναμορφωθούν τα αναλυτικά προγράμματα σε σχέση με την οπτική του φύλου και να επιμορφωθούν οι εκπαιδευτικοί μέσα από προγράμματα που θα αποβλέπουν στην άρση των προκαταλήψεων. Βαρύνουσας σημασίας για την αντιμετώπιση των φαινομένων σεξισμού είναι και η προβολή των περιπτώσεων που προάγουν την ισότητα των φύλων στην κοινωνία μέσα από την αλληλόδραση εκπαιδευτικών-μαθητών και διδακτικού υλικού (Ζέττα, 2009), αλλά και εκείνων που παραγκωνίζουν το γυναικείο φύλο. Αυτό θα επιτευχθεί μέσα από την εφαρμογή της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου, η οποία βοηθά στην αποκάλυψη του τρόπου σύνδεσης της γλώσσας, της κοινωνίας και της ιδεολογίας. Χάρη σε αυτή αναδεικνύεται η ιδεολογική διάσταση της χρήσης της γλώσσας, αφού τα κείμενα αναλύονται με στόχο τη μελέτη της εκφοράς του λόγου και διαμόρφωσης των κοινωνικών φαινομένων (Στάμου, 2014). Οι γλωσσικές επιλογές ενός κειμένου ενέχουν τις πεποιθήσεις του συγγραφέα για τη δομή και ιεραρχία της κοινωνίας. Συμβάλλουν στην κατασκευή νοήματος με κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνδηλώσεις και στην διαίωνιση ή πάταξη κυρίαρχων απόψεων (Μιχάλης, 2014).

Όπως έχει ειπωθεί από τον Spender «η γλώσσα βοηθά στη διαμόρφωση των ορίων της πραγματικότητάς μας. Είναι δικό μας μέσο τάξης και χειραγώγησης του κόσμου.

Μέσω της γλώσσας μπορούμε να γίνουμε μέλη μιας ανθρώπινης κοινότητας, ώστε ο κόσμος να γίνει κατανοητός και ουσιαστικός...» (Wardhaugh, 2006, σ. 332). Τα σχολικά εγχειρίδια συντηρούν ή εκσυγχρονίζουν τα κοινωνικά συστήματα, καταργούν ή παγιώνουν τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα και ενισχύουν ή εξαλείφουν τις έμφυλες ανισότητες (Ζέττα, 2009). Σκοπός είναι να αναδειχθεί γλωσσικά και το θηλυκό φύλο/γένος, αφού με «πέντε έξι βουλευτριες και μερικές δεκάδες δικηγόρες αναταράζεται η τάξη του κόσμου, ενώ παραμένει η «φυσική» ιεραρχία των φύλων άθικτη όσο οι γυναίκες ονομάζονται δήμαρχΟΙ και γιατρΟΙ και συγγραφεΙΣ...» (Φραγκουδάκη, 1988β, σ. 44).

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε. (2014). Το φύλο στην ιστορία. Ελληνικές αναπαραστάσεις. *Μνήμων*, 19, 225–232.
- Αβδελά, Ε. (2010). Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα. Από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση; Στο Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, & Ε. Παπαταξιάρχης (Επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα* (σελ. 89-117). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αβδελά, Ε. (2006). Το φύλο στην ιστοριογραφία. Ένα δύο πράγματα που ξέρω γι' αυτό. *Σύγχρονα Θέματα*, 94, 38-42.
- Αβδελά, Ε. (1993). Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία: μεθοδολογικές διεργασίες και θεωρητικά ζητήματα. *Δίνη*, 6, 12-30.
- Αβδελά, Ε. (1988). Η "ιστορία των γυναικών" στην Ελλάδα. *Σύγχρονα Θέματα*, 35-36-37, 171-173.
- Αβδελά, Ε., & Ψαρρά, Α. (1985). *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου : μια ανθολογία*. Αθήνα: Γνώση.
- Αγγελάκος, Κ., Κατσαρού, Ε., & Μαγγανά, Α. (2006). *Νεοελληνική Γλώσσα Α' Γυμνασίου*. Πάτρα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».
- Αγγελάκος, Κ., Κατσαρού, Ε., & Μαγγανά, Α. (2006). *Νεοελληνική Γλώσσα Α' Γυμνασίου- Τετράδιο Εργασιών*. Πάτρα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».
- Αθανασιάδου, Χ. (2002). *Νέες γυναίκες με πανεπιστημιακή μμόρφωση και η συμφιλίωση της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας στο σχεδιασμό της ενήλικης*

- ζωής (Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Αλβανούδη, Α. 2008. Η σχέση γλώσσας και φύλου στις φεμινιστικές θεωρίες της αποδόμησης: Η περίπτωση του γραμματικού γένους. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 28, 89-99.
- Althusser, L. (1999). *Θέσεις*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αρχάκης, Α., & Κονδύλη, Μ. (2011). *Εισαγωγή σε ζητήματα κοινωνιογλωσσολογίας*. Αθήνα: Νήσος.
- Βέικου, Μ. (χ.χ.). *Κοινωνικό Φύλο (Φύλο και κοινωνιολογία)*. Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/67nkn5>
- Bernstein, B. (1971). *Class, Codes and Control: Theoretical Studies towards a Sociology of Language*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. London and New York: Routledge.
- Γεωργαλίδου, Μ., & Λαμπροπούλου, Σ. (2016). Γραμματικό γένος και γλωσσικός σεξισμός στα έγγραφα της ελληνικής δημόσιας διοίκησης. *Γλωσσολογία*, 24, 23-43.
- Γκασούκα, Μ., & Γεωργαλίδου, Μ. (2018). *Οδηγός χρήσης μη σεξιστικής γλώσσας στα διοικητικά έγγραφα*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, Υπουργείο Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης. Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/eo0j0t>
- Coates, J. 1993. *Women, Men and Language*. London: Longman.

- Δαλακούρα, Α., & Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (2015). Η εκπαίδευση των γυναικών-Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18ος - 20ός αι.). Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. Ανακτήθηκε από <https://dx.doi.org/10.57713/kallipos-764>
- Eckert, P., & McConnell-Ginet, S. (1992). *Communities of practice: Where language, gender and power all live*. Paper presented at the Second Berkeley Women and Language Conference, Berkeley.
- Fairclough, N. (1984). *Language and power*. England: Longman Group.
- Ζέττα, Β. (2009). *Η εικόνα της γυναίκας και του άνδρα στα νέα σχολικά εγχειρίδια της «Νεοελληνικής Γλώσσας» του Γυμνασίου* (Μεταπτυχιακή εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη.
- Galanaki, E., Papalexandris, N., & Chalikias J. (2009). Revisiting leadership styles and attitudes towards women as managers in Greece: 15 years later. *Gender in Management: An International Journal*, 24, 484-504.
- Hellinger, M., & Bussmann, H. (2001). *Gender across languages: the linguistic representation of women and men*. Amsterdam: Benjamins.
- Holmes, J., & Meyerhoff, M. (2003). *The handbook of language and gender*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Hornberger, N., & Lee McKay, S. (2010). *Sociolinguistics and Language Education*. Great Britain: Short Run Press Ltd.
- Jones, L. (2016). Language and gender identities. In S. Preece (Ed.), *The Routledge Handbook of Language and Identity* (pp. 210-224). Oxon: Routledge.

- Καρκουτά, Α., & Σαμαρά, Ε. (2018). *Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα κατά τον 19ο και 20ο αιώνα: Απόψεις γυναικών* (Πτυχιακή εργασία). Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη.
- Καρυστινού, Α. (2021, Μάρτιος 8). Η Ιστορία του φεμινιστικού κινήματος μέσα από τέσσερα κύματα. Βοvary. Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/h19lxa>
- Κατσιμίχα, Μ., & Παπαλεξιάτου, Α. (2020). *Γλωσσικός σεξισμός: Η υποτίμηση του γυναικείου φύλου στο χώρο της εκπαίδευσης* (Μεταπτυχιακή εργασία). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Κλαίρης, Χ., & Μπαμπινιώτης, Γ. (2009). *Γραμματική της Νέας Ελληνικής. Δομολειτουργική - Επικοινωνιακή*. Ελληνικά Γράμματα: Αθήνα.
- Lakoff, R. (1975). *Language and Woman's place*. New York: Harper and Row.
- Λιλιπούλου, Μ. (2020, Ιούνιος, 23). Το 67% των γυναικών έχει βιώσει διακρίσεις λόγω φύλου στον εργασιακό χώρο. *Έθνος*. Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/yz4jto>
- Litosseliti, L. (2006). *Gender and language theory and practice*. New York: Hodder Arnold.
- Μακρή-Τσιλιπάκου, Μ. (2010). Η 'γυναικεία γλώσσα' και η γλώσσα των γυναικών. Στο Β. Καντσά & Β. Μουτάφη & Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα* (σελ.119-146). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Μαράκη, Ε. (χ.χ.). *Η θέση της γυναίκας στην εκπαίδευση. Η γυναίκα μαθήτρια, η γυναίκα εκπαιδευτικός, η γυναίκα στέλεχος*. Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/xbz2cs>
- Μενεγάκη, Μ. & Ευθυμίου, Λ. (2009). Εξουσία και γλώσσα στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Μια προσέγγιση. In E. Close, G. Couvalis, G. Frazis, M. Palaktsoyglou,

- & M. Tsianikas (eds.), *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2007* (pp. 449-466). Adelaide: Flinders University Department of Languages - Modern Greek.
- Μιχάλης, Α. (2014). Κριτική ανάλυση λόγου: Δυνατότητες και προβλήματα εφαρμογής στη γλωσσοεκπαιδευτική διαδικασία. Στο Ε. Γρίβα, Δ. Κουτσογιάννης, Κ. Ντίνας, Α. Γ. Στάμου, Α. Χατζηπαναγιωτίδη, & Σ. Χατζησαββίδης (επιμ.), *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου: Ο κριτικός γραμματισμός στη σχολική πράξη*, Δράμα 1-3 Νοεμβρίου 2013.
- Michail, D. (2006). Gender-based stereotypes in the workplace: the case of Greece. *Equal Opportunities International*, 25, No. 5, 373-388.
- Michail, D. (2006). Women in management: gender stereotypes and students' attitudes in Greece. *Women in management Review*, 21, No. 8, 681-689.
- Μοσχονάς, Σ. (2005). *Ιδεολογία και γλώσσα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μπακαλάκη, Α., & Ε. Ελεγκμίτου. (1987). *Η Εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα Γυναικεία Καθήκοντα. Από την Ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Ντόκου, Χ. (χ.χ.). *Σεξισμός*. Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/199tyk>
- Παυλίδου, Θ.-Σ., Καπελλίδη, Χ., & Καραφώτη, Ε. (2015). Γραμματικό γένος, φύλο και θηλυκά επαγγελματικά ουσιαστικά: όψεις του γλωσσικού σεξισμού. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη.
- Παυλίδου, Θ.-Σ. [2002] (2006). Γλώσσα-Γένος-Φύλο: Προβλήματα, Αναζητήσεις και Ελληνική Γλώσσα. Στο Θ.-Σ. Παυλίδου (επιμ.), *Γλώσσα-Γένος-Φύλο* (σελ. 15-64).

- Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Πλιόγκου, Β., Κανταρτζή, Ε. & Τριανταφύλλου, Μ. (2017). Έμφυλες αναπαραστάσεις στα σχολικά εγχειρίδια θετικής κατεύθυνσης των δύο τελευταίων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου. *Έρευνα στην εκπαίδευση*, 6(1), 140-160.
- Ρεθυμνιωτάκη, Ε., Μαροπούλου, Μ., & Τσακιστράκη, Χ. (2015). *Φεμινισμός και δίκαιο*. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/473tbi>
- Σαλίμπα, Ζ. (2019, Μάρτιος, 2). Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. *Η εφημερίδα των συντακτών*. Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/cub8ur>
- Σηφάκη, Ε. (χ.χ) *Φύλο και Ιδεολογία*. Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/aeourv>
- Στάμου, Α.Γ. (2014). Η κριτική ανάλυση λόγου: Μελετώντας τον ιδεολογικό ρόλο της γλώσσας. Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφριανού, Β. Τσάκωνα (Επιμ.) *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και εφαρμογές* (σσ. 149-187). Νήσος: Αθήνα.
- Sunderland, J. (2006). *Language and gender: An advanced resource book*. London: Routledge.
- Τζάρτζανος, Α. (1946). *Νεοελληνική Σύνταξις*. Αθήνα: Ο.Ε.Σ.Β.
- Τσοκαλίδου, Ρ. (2001). *Γλώσσα και φύλο* (Β8). Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/m73uy>
- Τσοκαλίδου, Ρ. (1999). *Η χρήση της γλώσσας και τα δύο φύλα*. Ανακοίνωση στο Αφιέρωμα στις σχέσεις των δύο φύλων. Επιτροπή Κοινωνικής Πολιτιστικής Δραστηριότητας Βιολογικού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/y4bx7w>

- Τσοκαλίδου, Π. (1996). *Το φύλο της γλώσσας: Οδηγός μη σεξιστικής γλώσσας για τον δημόσιο λόγο*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων. Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/u1pva>
- Wardhaugh, R. (2006). *An Introduction to Sociolinguistic*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Φουρναράκη, Ε. (1987). *Εκπαίδευση και Αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα Ανθολόγιο*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν.-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Φραγκουδάκη, Α. (1989). Γλώσσα λανθάνουσα-3 ή γιατί δεν υπάρχουν βουλευτριες παρά μόνο χορεύτριες. *Δίμη 4*, 42-44.
- Φραγκουδάκη, Α. (1988). Γλώσσα λανθάνουσα-2: Η θυγάτηρ της Εύας και το επικρατέστερο γένος. *Δίμη 3*, 82-85.
- Φραγκουδάκη, Α. (1987α). *Γλώσσα και Ιδεολογία: Κοινωνιολογική προσέγγιση της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Φραγκουδάκη, Α. (1987β). Γλώσσα λανθάνουσα; *Δίμη 2*, 27-28.
- Χαντζαρούλα, Π. (2012). Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου. Στο Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και στην ιστορία*, (σελ. 121-220). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χατζησαββίδης, Σ. (χ.χ.). *Κοινωνία και γλώσσα: μια πολύ στενή σχέση*. Ανακτήθηκε από <https://rb.gy/84wo9l>